

кар-107

АЛИЙЛАНЫ У. Б.

КЪАРАЧАЙ ТИЛ

ГРАММАТИКА БЛА
ТЮЗ ДЖАЗЫУ

БАШЛАННЪАН ШКОЛГЪА УЧЕБНИК
ЮЧЮНЧЮ КЛАСС

КЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕС
КИТАБ ИЗДАТЕЛЬСТВО
ЧЕРКЕССК—1961

АЛИЙЛАНЫ У. Б.

КЪАРАЧАЙ ТИЛ

ГРАММАТИКА БЛА ТЮЗ ДЖАЗЫУ

БАШЛАННЪАН ШКОЛГЪА УЧЕБНИК
ЮЧЮНЧЮ КЛАСС

Къарачай-Черкес облоно бегитгенди

ЭКИНЧИ ЧЫКЪГЪАНЫ

КЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕС КИТАБ ИЗДАТЕЛЬСТВО
Черкесск — 1961

У. Б. АЛИЕВ

КАРАЧАЕВСКИЙ ЯЗЫК

ГРАММАТИКА И ПРАВОПИСАНИЕ

УЧЕБНИК ДЛЯ 3 КЛАССА
НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ

У т в е р ж д ё н
Карачаево-Черкесским облоно

Карачаево-Черкесская
ОБЛАСТНАЯ ЦЕНТРАЛЬНАЯ
БИБЛИОТЕКА

Кар.107-3

КАРАЧАЕВО-ЧЕРКЕССКОЕ КНИЖНОЕ ИЗДАТЕЛЬСТВО
Черкесск — 1961

КОММУНИСТ
ИШИ ЮЧЮН

ПАРТИЯНЫ
КЮРЕШГЕ

ХАЗЫР БОЛ!

*Биз пионер сёз бергенбиз
Кзралыбызга тыйыншы болурга.
Ленинча хаман да кемсиз
Кзралыбызны суюб турургга.*

(С. Михалков).

§ 1. Таушла бла харифле.

Бизни джуртубуз уллуду. Аны бир кыйырында кюн бата турган заманда, бир кыйырында кюн тиеди. Бир кыйырында эртден бла эртде адамла ишге чыкган заманда, бир кыйырында ишден бошайдыла, джукларга джатадыла.

Кёбдю джуртубузну байлыгы. Джуртубузну ичинде неси да барды: **темири**, **ташкёмюрю**, **агъачы**, **сууу**, **тауу**, **тюзю** кёбдю.

Джуртубузну байлыгыны иеси аны ичинде джашаган урунган адамыды.

1 иш. Бу хапарчыкны окъугъуз. Айырылыб джазылган сёзледе ачык таушланы табыгъыз.

2 иш. Биринчи ишде айырылган ачык таушланы алфавит джорукга салыб джазыгъыз.

Алфавит толу болур ючюн, джетмеген харифлени табыб джазыгъыз.

Таушланы танытхан белгилеге *харифле* дейдиле. Харифлени атлары барды. Ала бир белгили джорукда айтыладыла. Ол джорукга *алфавит* дейдиле.

3 иш. Бу тюбюндеги алфавитни харифлерини атларын тюз окъугъуз.

Аа Бб Вв Гг Гъгъ Дд Ее Ёё Жж

а бэ вэ гэ гъа дэ е ё жэ

Дждж Зз Ии Йй Кк Къкъ Лл

джэ зэ и къысха и ка къа эль

Мм Нн Нънъ Оо Пп Рр Ск Тт

эм эн энъ о пэ эр эс тэ

Уу Уу Фф Хх Цц Чч Шш

у къысха у эф ха цэ че ша

Щщ Ъъ Ыы Ьь Ээ Юю Яя

ща къаты белги ы джумушакъ белги э ю я

Ачыкъ таушла сегиздиле: *а, ё, и, о, у, ы, э, ю.*

Ачыкъ харифле ондула: *а, е, и, ё, о, у, ы, э, ю, я.*

Къысыкъ таушланы къысыкъ харифле кёргюзедиле. Ала джыйырма тёртдюле: *б, в, г, гъ, д, ж, дж, з, й, к, къ, л, м, н, нъ, п, р, с, т, ф, х, ц, ч, ш, щ;* джарым таушлу харифле экидиле: *й, у; ь* бла *ъ* харифле таушну кёргюзмейдиле.

4 иш. Бу сёзлени алфавит джорукъ бла джазыгъыз.

Нарат, эмен, ящик, къар, кырдык, аш, ат, ындыр, илипин, ёгюз, юркек, ун, гебенек, дарман, журнал, джигит, заукъ, лампа, мамукъ, парта, рама, суукъ, тырнакъ, фонарь, хычын.

5 иш. Бу сёзлени алфавит джорукъ бла джазыгъыз.

Кертме, эрик, алма, наныкъ, джилек, гургум, мандалакъ, ишгилди, зыка, турма, къудору, ётмек, юлгю, ичеги, орундукъ, улакъ, булбул, вокзал, дюрю, журнал, джумуртха, заман, кёмюк, линейка, нал, пил, Рамазан, стол, Финляндия, чач, цирк, халал.

6 иш. Бу тубюнде сёзлени джазыгъыз. Аланы хар бири ненча тауш бла ненча харифден къуралгъанын айтыгъыз.

Таякъ, туякъ, чоюн, къоюн, боюн, союлгъан, боялгъан.

7 иш. Классда сохдаланы тукъумларын алфавит джорукъда джазыгъыз.

8 иш. Сизни элде джашагъан 20 адамны тукъумун алфавит бла джазыгъыз.

§ 2. Сёзню тизгинден тизгиннъе кёчюрюү.

9 иш. Бу хапарчыкны сёзлерин бёлюб джазыгъыз.

НАНЫКЪ.

Атам мени ат артына миндириб, наныкъ джыяргъа элтген эди. Биз ары джетгенде, атам атха кишен салгъан эди.

Ат кырдыкга къадалгъан эди. Мен тегерегиме наныкъ кёрюрмю эдим деб къарай эдим, алай'а джукъ кёрюнмей эди.

Атам наныкны айюле ашаб бошагъан кёреме деб къоркъутхан эди. Алай болгъанлыкъгъа кёкенлени ичинде ауб тургъан бир наз терекни юсю бла ётуб къарагъаныбызда, наныкъма деген бизни сакълаб тургъанын кёрген эдик. Атам бла мен ол кюн бек кёб наныкъ джыйгъан эдик.

Сёзню тизгинден тизгиннъе бёлюмле бла кёчюредиле: *те-ре-зе, на-ныкъ, та-якъ.* Бир ачыкъ харифден болгъан бёлюмню не кёчюрюрге, не тизгинде къояргъа болмайды: *хау-а, а-там.*

10 иш. Бу сёзлени джазыгъыз. Аланы ичлеринде тизгинден тизгиннъе кёчюрюрге болгъанла бла болмагъанланы бир-бирлеринден айырыб джазыгъыз.

Ата, ана, эгеч, къочхар, къозу, оракъ, алаша, ёгюз, эркеч, джилек, къарнаш, къаракъаш, къаракёз, таўла, джайлыкъла.

11 иш. Бу сёзлени, джазылмай къалгъан харифлерин табыб сала, джазыгъыз.

Кита...ы, къона...ы, биле...и, тиле...и, челе...и, тара...ы, къарма...ы, тю...ю, къуру...у.

12 иш. Джазгъан сёзлеригизни *не?* деген соруугъа джуаб этерча тюрлендириб джазыгъыз да аланы ахырларында тунакы тауш къайсы болгъанын сынагъыз.

13 иш. Бу сёзлени, джетишмеген ачыкъ харифлерин табыб сала, джазыгъыз.

Токъл...ч...гъ...б...з, къоз...ч...гъ...б...з, тюлкюч...г...б...з, улакъч...гъ...б...з, эчгич...кл...р...б...з.

14 иш. Бу сѣзлени, джетишмеген харифлерин сала, джазыгъыз.

Кырды..., къырды..., танъ...а, тенъ...е, гырмы..., къ...йрукъ, буйр...къ, байра..., кенъ...ш, баш...а, тюб...е, сют...е.

§ 3. Зынъырдаукъ къысыкъ таушла бла санъырау къысыкъ таушла.

15 иш. Зынъырдаукъ эмда санъырау къысыкъ таушланы эсде тутугъуз.

Зынъырдаукъла: *б, в, г, гъ, д, ж, дж, з, л, м, н, нь, р.*

Санъыраула: *п, ф, к, къ, т, ш, ч, с, х, ц, щ.*

К, къ деген таушла эки ачыкъ таушну арасында келселе, *к г-гъа, къ гъ-гъа* айланадыла: *терек—тереге, къалакъ—къалагъы.*

16 иш. Бу сѣзлени окъугъуз да джетмеген харифлерин табыб сала, джазыгъыз.

Билек—биле...и, тилек—тиле...и, сенек—сене...и, къармакъ—къарма...ы, садакъ—сада...ы, Махмут—Махму...у, Магомет—Магоме...и, бѣрк—бѣр...ю, керек—кере...и, саб—са...ы, къаб—къа...ы.

§ 4. Эки джазылгъан къысыкъ таушла.

17 иш. Бу хапарчыкъны окъуб, бир-бири къатында эки харифли сѣзлени джазыгъыз.

Къыш биз келлик джолну къар басхан эди. Атам мени тонъа чѣреген эди да, мен да суукъ болмай, юге келген эдим. Амма мени кѣрюб, бек къуангъан эди. Мен амманы бек сюеме. Амма менъе бир джассы белибау берген эди. Ол белибауну мен тенъиме кѣргюзген эдим. Ол мени кесине тенъъе тергемей, белибаума кюлюб къойгъан эди.

18 иш. Бу сѣзлени джетмеген харифлерин сала, джазыгъыз.

Тон—тон...у, тенъ—тенъ...е, кел—кел...ик, келин—кедин...и, атам—атам...ы? башым—башым...ы?

Сёзю тизгинден тизгиннъе кёчюрген заманда бир-бири къатында джазылгъан эки бирча харифни бири бир тизгинде къалады, бири да башха тизгиннъе кёчеди: *ам—ма, тенъ-нъе, кенъ-нъе, кыб-ба.*

§ 5. Айтым.

19 иш. Бу хапарны магъанасына кёре ат табыгъыз. Ол хапар ненча айтымдан къуралгъанын санагъыз. Эки сёзден къуралгъан айтымланы тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

Бичен джыйылгъанды. Малла кыш орунларына джарашхандыла. Сабийле китабларын къолларына алгъандыла. Школлада окъуу башлангъанды. Терекле саргъалгъандыла. Джел урады. Чапракъла джерге агъадыла. Колхозчула алма, кертме джыядыла. Суула таркъайгъандыла. Айю дугъумдан тоймайды. Чынар терекледен чынарла джерге агъадыла. Колхозчула чынар джыядыла. Джаныуарла кышларына азыкъ джыядыла.

Толу муратны берген бир неда талай сёзге *айтым* дейдиле.

Айтым *улла хариф* бла джазылыб башланады, сёз ючюн: *Кыш келди. Кечеле узун болдула.*

20 иш. Хапарны окъугъуз, сора алгъын эки сёзлю айтымланы, аны ызындан юч сёзлю айтымланы, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

Д Ж Е Р .

Джерни юсю бек ариуу. Джерни хар бир заты суюмлюю. Джаум джауады. Ханс битеди. Таула, тюзле ариуу кёк кийимле киедиле. Кюз джерни юсю къолан болады. Таула, тюзле сары кийим киедиле. Хауа бичен ийисден толады. Алысында каскала джырлайдыла. Кыш къар джауады. Джерни юсю акъ болады. Суула бузлайдыла. Джаныуарла уяларына джыйыладыла. Джаз кюн узуннъа айланады. Къар эрийди. Суула буздан ычхынадыла. Джерни юсю къолан болады. Тау джалпакъла кёгередила. Тюзледе сабан сюредила.

|| Хапарла айтымладан, айтымла сёзледен къураладыла. ||

21 иш. Алгын экишер сёзлю тёрт айтым, сора ючюшер сёзлю юч айтым, андан сора тёртюшер сёзлю эки айтым къураб, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

22 иш. Бу хапарчыкъда соруулары орунларына керекли сёзлени табыб сала, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

(Не ?) келди.

Кюз (не этди ?).

(Не ?) джауду.

Къар (не этди ?).

(Не ?) урду.

Джел (не этди ?).

(Не ?) бузлады.

Суу (не этди ?).

(Не ле ?) акъдыла.

Чапракъла (не этдиле ?).

§ 6. Хапарлаучу айтым.

Къыш кетди. Джаз келди. Кечеле къысха болдула. Кюнле созулдула. Урлукъ атыу башланды.

Соруула:

Былайда ненча айтым барды?

Биринчи айтымда нени юсюнден айтылады? Экинчиде уа?

Хар айтымны ахырында не белги салыннъанды?

Бир затны юсюнден хапар берген айтымгъа *хапарлаучу айтым* дейдиле.

Хапарлаучу айтымны аягына точка (.) салынады.

23 иш. Хапарны тетрадарыгъызгъа джазыгъыз. Айтымлары аякъларына точкала салыгъыз.

БЁРЮЛЕ.

Бизни акга агъашчы эди бир джолда ол чегетни ичи бла юйге келе тургъанлай къарангы болгъанды ол бёрюлени улу-гъанларын эшитгенди бёрюлени джуукъ келгенлерин билиб, терекге миннъенди бёрюле терекни тегерегин алгъандыла акга танъ атхынчы терекден тюшмегенди танъ атханында бёрюле чачы-лыб кетгендиле акга да терекден тюшгенди.

24 иш. Соруулагъа хапарлаучу айтымла бла джуаб беригиз.

Усдаз не этеди?

Врач не этеди?

Сохда не этеди?

Темирчи не этеди?

§ 7. Соруучу айтым.

Соруучу болгъан айтымгъа *соруучу айтым* дейдиле.
Соруучу айтымны аягъында соруу белги (?) салынады.
Къайсы китабны окъуйса?

25 иш. Бу хапарны окъугъуз, соруучу айтымларын табыгъыз.

ГЁЗЕТЧИЧИКЛЕ.

Суу джагъасында от тютюнлей эди. Отну къатында кече атланы кютген джашчыкъла тегереклешиб олтура эдиле.

- Бу неди?—деб джашчыкъланы бири сорду.
- Ол къанатлыланы учуб баргъан таушларыды.
- Ала учуб къайры барадыла?
- Къыш болмагъан джылы джерлеге барадыла.
- Аллай джер боламыды?
- Аллай джерле кёбдюле.
- Ол джерле былайдан узакъмыдыла?
- Узакъдыла.

26 иш. Бу айтымланы тетрадарыгъызгъа джазыгъыз, ахырларына керекли белгилени салыгъыз.

- Къайдан келесе
- Учкуландан
- Къайда ишлейсе
- Совхозда
- Къайры бараса
- Алчыланы джыйылыуларына
- Джыйылыу къайда боллукъду
- Къарачай шахарда

§ 8. Кёлтюртюучю айтымла.

27 иш. Бу айтымланы окъугъуз. Аланы аякъларында не белгиле болгъанларын эсегиз.

Джашасын дунияны барында миллетлени къарнаш шохлугъу!
Коммунист партияны байрагъыны тюрюнде джанъы хорламлагъа!

Тилейме, къайытмай кетмегиз!

Тилек, буйрукъ, алгыш халда айтылган айтымга
кѣлтюртюүчю айтым дейдиле.

Кѣлтюртюүчю айтымны аягында кѣлтюртюүчю белги
(!) салынады.

28 иш. Тетрадарыгъызга джазыгъыз, кѣлтюртюүчю айтым-
ланы аякларында кѣлтюртюүчю белгилени салыгъыз.

Джаммот элни аллына чыккыды, джюреги къуанчдан толуб
кычырды:

— Тынчлыкъ ючюн кюрешген совет халкъ джашасын ду-
нияда тынчлыкъ болсун барыбыз тынчлыкъ ючюн кюрешеик
тынчлыккыны кваласы Совет крал джашасын

Бары разы болуб:

— Кючюбюзню аямазбыз,—дедиле.

29 иш. Тетрадарыгъызга джазыгъыз, кесгин окъугъуз.

Пионерле, Коммунист партияны иши ючюн кюреширге хазыр
болугъуз!

Биригиб ишлегиз! Кыйын ишден кюркмагъыз! Хаман
алга барыгъыз!

§ 9. Айтымны башчысы бла хапарчысы.

30 иш. Бу айтымланы тетрадарыгъызга джазыгъыз. Ай-
тымланы *не? неле?* деген соруулагга джуаб болган сѣзлерини
тюблерине тюз сыз, *не этеди? не боллукъду? не этерикди?*
деген соруулагга джуаб болган сѣзлени тюблерине уа кы-
нзыр сыз тартыгъыз.

Джаумла джауадыла.

Джер джибийди.

Сыртлыккыла саргаладыла.

Къарылгъачла кетедиле.

Кюн кысхарганды.

Сыртлыккыла агъаргандыла.

Суула бузлагандыла.

Чанала джырылдадыла.

Къар эрийди.

Сыртлыккыла кѣгередиле.

Кюн кыздырады.

Къарылгъач къайытады.

Кюн кюйдюреди.

Кѣгетле бишедиле.

Малла семиредиле.

Будайла бишедиле.

31 иш. Атны, къайыккыны, аэропланны юслеринден бирер
айтым къурагъыз да тетрадарыгъызга джазыгъыз.

Айтымда не? неле? ким? кимле? кими? неси? деген соруулагъа джуаб берген сёзлеге **башчы** дейдиле.

Айтымда не этеди? не болады? не болду? не болукъду? не этерикди? деген соруулагъа джуаб берген сёзлеге **хапарчы** дейдиле.

32 иш. Точкаланы орунларына керекли сёзню табыб, айтымланы тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

... согъады. ... джырлайды. ... ойнайды. ... чабады. ... джор-тады. ... кишнейди. ... ёкюреди. ... макъырады. ... улуйду. ... сызгъырады. ... сюреледи. ... джюзеди. ... учады. ... джанады. ... шууулдайды. ... мурулдайды. ... хурулдайды.

33 иш. Точкаланы орунларына не сёзле керекдиле (**башчымы, хапарчымы?**), аны табыб джарашдыра, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

Джауум Суу Джел Ат Къулакъ Кёк Къар Ай Шкок Къой Ийнек

34 иш. Точкаланы орунларына керекли кесекчиклени къошуб, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

Чыпчыкъла джырлайды... . Суу... шууулдайдыла. Терекле чайкъалады... . Сыртлыкъла кёгергенди... Кёгет... бишгендиле. Бичен... джыйылгандыла. Малла джарашханды... . Къойла къыркыылганды... .

Айтымны хапарчысы бла башчысы бир-бирлерине тагъылыб, бир-бирлери бла келишиб айтыладыла.

35 иш. Кесигиз айтымла къураб, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз. Башчыланы тюблерин тартыгъыз.

§ 10. Айтымда айгъакълаучу сёзле.

36 иш. Айтымланы окъугъуз, юч сёзлю айтымланы тетрадарыгъызгъа джазыгъыз. Башчы бла хапарчыны табыгъыз. Ол экисинден къалгъан сёзлени тюблерин тартыгъыз.

Кюн тийди.

Джарыкъ кюн тийди.

Адамла къобдула.

Адамла эртде къобдула.

Къонъурау къагъылды.

Осман окъуйду.

Хызыр джазады.

Осман дерсин окъуйду.

Хызыр письмо джазады.

Джел урду.

Дерсге къонъурау къагъылды.	Булутла басдыла.
Сохдала чабышдыла.	Булутла кѣкню басдыла.
Сохдала дерсге чабышдыла.	Терен къар джауарыкъды.

37 иш. Алгъын юч сѣзлю, андан сора тѣрт сѣзлю айтым-ланы тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

Хасан школгъа джюрюйдю.	Текеланы Идрис китабны окъуду.
Акъбайланы Хасан школгъа джюрюйдю.	Харун къошха кетди.
Терек чыкъырдаб ауду.	Харун колхоз къошха кетди.
Уллу терек чыкъырдаб ауду.	Айю дорбунда мурулдады.
Ийнек бузоууна ѳкюрдю.	Къарт айю дорбунда мурул- дады.
Къызыл ийнек бузоууна ѳкюрдю.	

Айтымда башчы бла хапарчидан къалгъан сѣзле не баш-чыны, не хапарчыны магъаналарын ачыкълаб келедиле. Алагъа сансыз членле дейдиле.

38 иш. Бу хапарны окъугъуз, точкаланы орунларына керекли сѣзлени къошуб, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

ЧАБАКЪ ТУТДУ.

Джашла ... кетдиле. Ала ... алдыла. Чабакъла ... джашайдыла. Ала ... ашайдыла. Джашла къармакъланы ... алдыла. Хызыр ... тутду. Хасан ... юздю.

Точкаланы орунларына салынныкъ сѣзле: къармакъла, чабакъгъа, айланмада, къурт, чабакъны, къармагъын, Хызырдан.

39 иш. Точкаланы орунларына керекли сѣзлени къоша, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

... къыш тутханды. ... кюн болду. ... ийнек ѳкюреди. ... Муса тебсейди. ... Хызыр школдады. ... бригадасы келди. ... учительбиз келди. ... баулары джылыды. ... къар джауду, ... суукъ джетди, ... боран этди.

Точкаланы орунларына салынныкъ сѣзле: суукъ, джелли, бузоулу, сохда, учитель, колхозни, бизни, малланы, терен, ачы, кючлю.

40 иш. Точкаланы орунларына керекли сёзлени сала, тетрадарларыгъызгъа джазыгъыз.

... терек ... битгенди. ... теке урду. ... учители ... кетеди. ... джел ... урду. ... хапар айтады.

Точкаланы орунларына салынныкъ сёзле: алма, ёребаш, Хызырны, школгъа, уллу, кючлю, иги, радио.

41 иш. Кесигиз юч сёзлю, тёрт сёзлю тёртюшер айтым кёурагъыз, тетрадарларыгъызгъа джазыгъыз.

42 иш. Бу хапарны окъугъуз да аны ичинден юч, тёрт сёзлю айтымланы айырыб, тетрадарларыгъызгъа джазыгъыз.

ТОБ ОЮН.

Сохдала джыйылдыла. Ала сайлашдыла. Оюн башланды. Бири тобну атды. Бири къалакъ бла къакъды. Тоб кёкге чыкъды. Мусса тобну тутду. Оюн джанъыдан башланды. Хызыр тигилди. Осман тобну къакъды. Хызыр къачды. Аны киши уралмады. Осман тобну къакъды. Тоб терсине кетди. Осман ары чабды. Хызыр бери къачды. Идрис тобну тутду. Тоб Хызырны сыртына тийди. Оюн бошалды.

43 иш. Бу хапарны окъугъуз, беш, алты сёзлю айтымланы тетрадарларыгъызгъа джазыгъыз, алада башчы бла хапарчыны тюблерин сызыгъыз.

ЭКСКУРСИЯ.

Биз экскурсиягъа бардыкъ. Анда биз кёгет кёуртланы кёрдюк. Кёгет кёуртла гитчечикле боладыла. Ала бишген алманы, кертмени, эрикни ашайдыла. Мусса экскурсияда къайын терекге минди. Анда ол бир уллу тоблукъ табды. Къайын терекни кёуушунда агъач кёоянны уясын табдыкъ. Ол ары не табханын да джыйгъан эди. Учитель тоблукъ бла агъач кёоянны юсюнден айтды. Андан биз наз тереклеге бардыкъ. Наз терекле узун субайладыла. Аланы тёббелеринде гагараклады барды. Идрис терекге ёрледи. Ол гылын кёушну юркютдю. Гылын кёуш кюндюз джукъ кёрмейди. Наз терекледен биз чёртлеуюк тереклеге бардыкъ. Сохдала чёртлеуюкле джыйдыла.

§ 11. Айтымда сёзлени келишиүлери.

44 иш. Бу назмуда ненча айтым болганын санагъыз. Биринчи айтымда нени юсюнден джазылганды, экинчиде, ючюнчюде уа не затланы юсюнден джазылганды. Кюнню, сыртланы, ёзенлени, джаныуарланы юсюнден джазылган айтымланы тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

ЭРТДЕНБЛА.

Кюн чыгъыб, кёлтюрюлюб
Чачханды нюрюн таугъа, тюзге.
Кёрюнеди бишген будайлай
Саргъалыб тургъан сырта кёзге.
Ёзенле, аузла ойнаб джылтырайдыла
Чалкъы ызладан толуб.
Терек бачхала турадыла
Бишген кёгетледен семириб.
Джылкъы, туар, кьой, кьозу
Сюрюу-сюрюу отлайдыла.
Кёкде кьушла, джерде джаныуарла
Ариу чакъны ийнакълайдыла.

45 иш. Бу айтымланы окъугъуз. Эки сёзден кьуралган айтымлада *не? ким?* деген соруулагъа джуаб болган сёзлени *неле? кимле?* деген соруулагъа джуаб болурча этиб джазыгъыз.

Ёгюз отлайды. Кьойла кьыркьылдыла. Ат кишнеди. Гылын кьуш кьычырды. Кюн кьысха болады. Терекле чайкьаладыла. Суу шуулдайды. Кьаяла гюрюлдейдиле. Кьойчу джырлайды. Кьобузчула согъадыла. Кёгет агъады. Кьанатлыла учадыла.

46 иш. Айтымланы окъугъуз. Точкаланы орунларына керекли кьошакъланы кьошуб, экинчи сёз бла келишдире, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

Сохдала келди... . Чыпчыкъла джырлайды... . Колхозчу... ишлейдиле. Кьойчу... келдиле. Алмала акъгъанды... . Кертмеле бишгенди... . Ийнек... сауулгъандыла. Кьочхарла багъылгъанды... . Мал... айныйдыла. Мен окъуй... . Сен джаза... . Ол ойнай... . Биз джырлады... . Сиз чабды... . Ала тебседи... .

47 иш. Эки сёзлю айтымла кѳураб, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз. Ол айтымланы сёзлерини бир-бирлери бла джарашханларын кѳргюзген кесекчиклени тюблерин тартыгъыз.

48 иш. Айтымланы окѳугъуз. *Нени?* деген сорууѳгъа джуаб берген сёзлери болгъан айтымланы тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

Уѳчу джугъутурну ѳлтюрдю. Мен тюнене клубха бардым. Осман Москваны кѳргенди. Османны кѳарнашы Москвада окѳуйду. Халкъ колхозну сѳйгенди. Колхозда джашаѳ эсги джашаѳдан игиди, кѳуанчлыды, хайырлыды. Мен китабны окѳудум. Китабда сеирлик хапарла кѳбдюле. Ибрай терекни кѳакъды. Мусса атны джуѳду. Хасан атны тутду. Анам газетни окѳуду. Эгешчигим юнню сибирди. Пионерле шынъкѳарт кѳурадыла. Шынъкѳартны кѳатында джомакъ айтхан бек аламатды. Колхозубуз бичен ишлеуню бошады.

49 иш. *Нени? нелени?* деген сорууѳлагъа джуаб болурча, точкачыкъланы орунларына керекли кесекчиклени кѳоша, айтымланы тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

Учител... китабы сеирликд... Хасан... кѳарнашы коммунистди. Хызыр... атасы Семенду. Кѳуш кѳоян... тутду. Тюлкю... ит джетди. Кѳозучукъ... бѳрю ашаялмады. Мен доска... сюртдюм. Айшат мел... хазырлады. Сабий тоб... бузду. Мен айю... кѳргенме. Анам кѳой... кѳыркъды. Атам ийнек... саѳду. Мен уполномоченный... кѳрдюм. Харун... кичиси Байчорады.

50 иш. Бу айтымланы окѳугъуз, точкаланы орунларына керекли кесекчиклени кѳоша, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

Кавказ... таѳ... уллудула. Таѳ... кѳар... теренди. Кѳулакъ... буз... уалдыла. Терек... бута... сынды. Кѳой... кѳозу... макѳырды. Осман... ата... колхозчуду. Идрис... ана... кѳагъытчыды. Айшат... джаш... окѳуйду. Ручка... перо... сынды. Байтал... тай... кѳоланды.

51 иш. *Нени? нелени?* деген сорууѳлагъа джуаб болгъан алтышар айтым табыб, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

52 иш. Бу айтымланы окѳугъуз. *Нелеге? неге? кѳайры?* деген сорууѳлагъа джуаб берген сёзлери болгъан айтымланы айырыб, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

Мурат атха минди. Ол кьошха кетди. Кьошда кьойла кёб-дюле. Анда колхозну ючюнчю бригадасы ишлейди. Башлагъа кьар джауьгъанды. Джай мал джайлыкьгъа чыгъады. Таулада чибин болмайды. Москвадан колхозгъа библиотека келди. Солтанны кьарнашы Москвагъа кетгенди. Ол Москвадан Ленинградха барлыкьды. Биз тюнене экскурсиягъа бардыкь. Анда чыпчыкь уялагъа кьарадыкь.

53 иш. Бу айтымланы окьугъуз, точкаланы орунларына керекли кесекчиклени салыб, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

Мазан Умар... сёлешди. Осман Хадис... атасыды. Бёрю чегет... кьачды. Джугъутур тау... кьарады. Тюзле... кьырау тюшдю. Атны ханс... ийдим. Ёгюзлени арба... джекдик. Айшат школ... кетди. Мусса колхоз... киргенди.

54 иш. *Неге? нелеге? кьайры?* деген соруулагъа джауб сёзлери болгъан алтышар айтым къураб, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

55 иш. Бу айтымланы окьугъуз, *неде? неледе? кьайда?* деген соруулагъа джауб сёзлери болгъан айтымланы тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

Джаз колхоз малын джайлыкьда кютеди. Джайлыкьда кырдык иги болады. Мусса школгъа кетди. Кюз дырын джыядыла. Чалкьычыла чалкьыдан бошагъандыла. Школда дерс башлангъанлы кёб болмайды. Мен ючюнчю классда окьуйма. Ючюнчю классда джыйырма бла он сохда барды. Партаны кир туртаргъа джарамайды. Партагъа мерекебни тёмке, карандаш бла джазма. Мени юйде бир алаMAT китабым барды.

56 иш. Точкаланы орунларына керекли кьошакъланы кьошуб, кьалгъан сёзле бла джарашдырыб, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

Осман Москва... окьуйду. Халис школ... барады. Бёрю агъач... джашайды. Китаб... иги хапарла бардыла. Джол... бир джылан ёлюб турады.

57 иш. *Неде? неледе? кьайда?* деген соруулагъа джауб болгъан сёзледен айтымла къураб, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

58 иш. Айтымланы окъугъуз, *неден? неледен? къайдан?* деген соруулагъа джуаб сёзлю айтымланы тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

Кюн джерден уллуду. Москва Ленинграддан уллуду. Ростовда ишчиле кёбдюле. Таулада автомобиль джорюйдю. Малла кышлыкълагъа джарашхандыла. Атлы таудан ауду. Джолда арбаны чархы сынды. Джюзюючю суудан ётдю. Радио бла Москвадан хапар келди. Биз школда джырлайбыз. Мени джырдан суйген затым джокъду. Муссадан Харун ариу джырлайды.

59 иш. Точкаланы орунларына керекли кесекчиклени къошуб, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

Чеген... тон джылыд... Тон... джылы кийим джокъду. Джамчы... джауум ётмейди. Джюн... джамчы, чеген, башлыкъ этедиле. Сют... бышлакъ, джау, айран этедиле. Айран... тузлукъ этедиле. Москва... Ошдугъа письмо келди. Идриуге письмо бла посылка келди. Посылкада китабла бар эдиле. Ошду китабланы бек сюеди. Сабийле китабла... кёб хайыр аладыла. Тюз ишлерге, ишли адамла болургъа, туугъан джуртубузну сюерге, иги джашаргъа иги китабла... юренебиз.

60 иш. Ичинде *неден? неледен? къайдан?* деген соруулагъа джуаб болгъан джетишер айтым къураб, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

61 иш. Бу айтымладан *не бла? неле бла?* деген соруулагъа джуаб болгъан сёзлени айырыб, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

Чалкъы бла бичен чаладыла. Терек ауду. Бёрю улуду. Шкок атылды. Ручка бла письмо джаздыкъ. Таулада терен къар джаугъанды. Арба бла отунна бардыкъ. Аэроплан бла кёкде учадыла. Трактор сабан сюреди. Комбайн будай орду, ындыр басды. Тракторла бла аур затланы тартадыла.

62 иш. Точкаланы орунларына „бла“ деген байлауну сала, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

Балта ... отун джарадыла. Къашыкъ ... айран ичедиле. Мычы ... отун кеседиле. Чана ... къапхакъладан учадыла. Кёпюр ... суудан ётедиле. Кеме ... тенъизде джюзедиле. Ат ..., арба ..., машина ..., аэроплан ..., кеме ... адамла бир джерден бир джерге джорюйдюле. Чоюн ... сют къайнатадыла. Сепаратор ... сют башы айырадыла.

63 иш. Не бла? деген соруугъа джуаб болгъан бешишер айтым къураб, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

Магъаналарына кёре айтымда сёзле бир-бирлери бла джарашыб айтыладыла.

Айтымда сёзле бир-бирлери бла джарашыр ючюн, сёзлени къыйырларына тюрю-тюрю ахырла къошуладыла.

64 иш. Бу хапарны окъугъуз, точкаланы орунларына керекли кесекчиклени къошуб джарашдыра, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз, къошхан кесекчиклени тюблерине сыз тартыгъыз, сора джазгъаныгъызны окъугъуз.

ЭЧГИЧИ КЪУШ.

Къушла... бек уллулары эчгичи къушду. Аны тю... кюя бетлиди. Ол къушну узунлу... бир метр чакълы барды. Къанатларын джайса ўа, андан да уллу кёрюнеди. Эчгичи къуш... бурну кючлюдо, тырнакъла... эршидиле. Эчгичи къуш март ай... гакгыла табады. Бир ай чакълы бир... ол гакгыла... балала туадыла. Джанъы туўгъан къуш балала... юслери джумушакъ тюк... толады. Эчгичи къуш балала... уя... къоюб, кеси ашарыкъ излер... учуб кетеди. Ашны балала... келтирсе, ала аны суйюб ашай... . Бир уллу эчгичи къушну уясыны къатында бир джолда 10 къоян бла 30 бабушну сюекле... табхан эдиле.

65 иш. Бу хапарны окъугъуз, точкаланы орунларына керекли кесекчиклени къошуб джарашдыра, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

ДЖУГЪУТУР.

Джугъутур уллу мюйюзлю кийик джануўарды. Ол мийик таўла... джашайды. Ханс... татымлысын ашайды. Джугъутур... эти бек татлы болады. Уўчула... игилери джугъутур уўгъа чыгъадыла. Джугъутур усда уўчула... болмаса, кишини джуукъгъа къоймайды. Джугъутур ийис... бек анъылайды. Уўчу джел ургъан джанын... келсе, ол аны ийис... анъылаб, къачыб кетеди. Ол себебли усда уўчула джугъутур... къатына джел урмагъан джанын... таш, агъач, къая артлары... бугъа барадыла. Алай болса да, уўчула джугъутур... бир километр... джуукъ баралмайдыла.

Джугьутур къая... мийигин, ачыгын сюеди. Ол ары миниб, тёрт джаны... къарагъанлай, хар нени да эслегенлей турады. Джугьутурла Кавказ таула... болуучудула.

Сёзню къурамы. Бир тамырлы сёзле.

§ 12. Сёзню тамыры.

66 иш. Хапарчыкны тетрадарыгъызгъа джазыгъыз. Анда джилек деген сёзден къуралгъан сёзлени тюблерин тартыгъыз.

ДЖИЛЕК.

Джилек бек татлыды. Биз джай джилекге кёб джюрюйбюз. Джилек джерде битеди. Аны гитче чапракчыклары, кызыл халыгъа ушагъан тамырчыклары болады. Ол чапракчыклары арасында джилекни кызыл кёзчюгю къараб, меннге, меннге келигиз деб чакъырады. Джилекчиклени чёблеге тизиб, сабийле мынчакъла этиб да ойнайдыла. Джилекни ийиси бек ариуду.

67 иш. Бу хапарны окъугъуз да джазыб алыгъыз. Бир-бирлерине ушагъан джерлери болгъан сёзлени тюблерин сызыгъыз.

ЧЕГЕТ.

Чегет бизни джуртубузну байлыгъыды. Агъачдан кёб зат этиледи. Чегетни агъашчыла сакълайдыла. Джаш терекле кёб джерде сакъланадыла. Ала уллуракъ болсала, аланы салынныкъ джерлеге орнатыб ёсдюредиле.

68 иш. Бу сёз тизгинлени окъугъуз.

Джилек, джилекге, джилекден, джилекде, джилекни. Агъач, агъачдан, агъашчы, агъачлы.

|| Бу тизгинлени хар бирине кирген сёзле бир-бирлерине джуукъ сёзледиле. Аланы бир-бирлерине ушагъан кесеклери бардыла. ||

69 иш. Джуукъ сёзлени айырыб столбикге джазыгъыз да бирча кесеклерини тюблерине сызла тартыгъыз.

Къагъыт, къагъытчы, къагъытчылыкъ;

Колхоз, колхозчу;
Мал, малчы, малчылыкъ;
Эчги, эчгичи, эчгичилик;
Тоб, тобчу, тобчулукъ;
Къой, къойчу, къойчулукъ;
Сабан, сабанчы, сабанчылыкъ;

70 иш. Бу айтымланы окъугъуз да тетрадарыгъызгъа джазыгъыз, бир-бирине джуукъ кесеклери болгъан сёзлени тюблерин тартыгъыз.

Малчыла мал багъаргъа джайлыкълагъа чыгъадыла. Ала малчылыкъны суйген адамладыла. Аланы биргелерине малчычыкъла да джайлыкълада мал кютедиле.

71 иш. Бу бир-бирине магъана сартын джуукъ сёзлени окъугъуз да ушагъан кесеклерини тюблерин тартыгъыз.

Агъач—агъашчыкъ—агъачлы—агъашчылыкъ.
Наныкъ—наныкъчыкъ—наныкълы.
Тала—талачыкъ—таладагъы.
Джер—джерчик—джерчиле—джерчилик.

Сёзню суффиксин эмда ахырын атхандан сора къалгъан кесегине *сёзню тамыры* дейдиле. Бирча тамырлары болгъан сёзлеге *бир тамырлы* сёзле дейдиле.

72 иш. Бу хапарны окъугъуз да бир тамырлы сёзлерин джазыб алыгъыз.

КЪЫШ.

Къыш кесин сакълатмай джетген эди. Терен къар джаугъан эди. Малла къышлыкъда орунларына джыйылгъан эдиле. Къыш кюнле къысхаладыла, суукъладыла.

73 иш. Бу сёздеде бир тамырлыланы айырыб, тамырларыны тюблерин тарта, джазыгъыз:

Сары, акъ, къара, джашил, къаралгъан, джашиленнъенди, сарыракъ, кёк, къаралдым, кёксюл.

74 иш. Бу тюбюнде сёзлеге бир тамырлы сёзлени табыб джазыгъыз.

Суу, къуу, агъач, таш, кёз, сёз, баш, аякъ, бутакъ, къан.

75 иш. Бир тамырлы сёзлени табыб джазыгъыз.

Акъ къар агъарады. Кёк ханс кёгереди.
Сакъ адам сагъыракъ турады.
Ийнек баўдады. Сенеге болмаса, биченни
малгъа бермеклик табсыз болады.
Къач сары чапракъла саргъала эдиле.
Итни къозума, ол ачыўланса, сени къабар.

76 иш. Бир тамырлы сёзле табыб, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

§ 13. Сёзню ахыры.

77 иш. Бу хапарчыкъда бир тамырлы сёзлени, тамырларыны тюблерин тарта, джазыгъыз.

КИТАБ.

Мен китабны бек сюеме. Китабда тюрю-тюрю хапарла кёбдюле. Барыб кёрмеген джерлеринъи китабда окъуб билирге болады. Кюн сайын китабха къарай турсанъ, билиминъ ёсгенден ёсе барлыкъды.

78 иш. Джазыб алгъан бир тамырлы сёзлеригизни къалгъан кесекчиклерини тюблерин тарта, дагъыда бир кере джазыгъыз.

79 иш. Бу хапарчыкъны окъугъуз да бир тамырлы сёзлени тамырларындан къалгъан кесеклерини тюблерин тарта, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

ИТ БЛА КИШДИК.

Бизде ит бла бир кишдик бардыла. Ала бир-бирлери бла жарашмайдыла. Ит кишдикни кёрсе, джалкъасын къайырыб чабады. Кишдик итни кёрсе, сыртын мукгур этиб, буруу юсюне миниб мурулдайды. Ит кишдикге бой бермейди. Кишдик итге ачыу этеди. Кишдикни ит бла биз жарашдырыгъа кюрешибиз, алай болгъанлыкъгъа иги жарашалмайдыла.

80 иш. Бу айтымланы окъугъуз да скобкалада болгъан сёзлени айтымланы мағаналарына кере тюрендириб джазыгъыз.

Мен (чабакъ) тутхан эдим. (Чабакъ) аурлугъу беш джюграмм бар эди. (Чабакъ) биз къуаныб къайытхан эдик.

Сёзлени бир-бирлерине байлар ючюн аланы кыйырларына кышулуб эмда тюрлениб келген кесеклерине **ахыр** дейдиле.

81 иш. Бу суратчыклагъа къарай, анда сабийлени не этген хапарларын айтыгъыз.

Бу сёзлени болушлукълары бла хапарчыкъ джарашдырыб джазыгъыз.

1. Къайыкъ, сабийле, сууну башха джагъасы, баргъандыла.
2. Сууну, ол тохтаб, джууундукъ.

82 иш. Бу айтымланы окъугъуз да аланы барында да болгъан сёзню тетрадарыгъызгъа джазыгъыз, ол сёзню ахырларыны тюблерин сызыгъыз.

Урунургъа суйген адам ишсиз туралмаз.
Джыламукъ бла ишге болушургъа болмаз.
Сёзюню бла ашыкъма да ишинъ бла ашыкъ.
Адамны кылыгъы ишде белгили болады.
Ишден къркъгъанны насыбы болмаз.

§ 14. Суффикс.

83 иш. Бу хапарчыкъда базыкъ джазылгъан сёзлени тетрадарыгъызгъа джазыгъыз, аланы тамырларыны тюблерине сызла тартыгъыз.

КЪОЗУЧУКЪ БЛА УЛАКЪЧЫКЪ.

Бизни хоншубуз Хасанны бир эчгиси барды. Бу джаз аны эчгиси да къолан улакъчыкъ табханды. **Къозучукъ** бла улакъчыкъ бир бирлерине юрениб, дуббурчукъладан дыбырдаб чабыб ойнайдыла.

Бир—эки айдан къозучукъ иги къозу, улакъчыкъ да иги улакъ болган эдиле. **Улакъгъа** мюйюзчюкле чыкъгъандыла. Ала бир джылдан **мюйюзле** боллукъдула. Къозуну мюйюзчюклери джокъдула. Ол тумакъ боллукъ болур. **Улакъчыкъ** кесини **мюйюзчюклери** бла **къозучукъну** уругъа кюрешеди.

84 иш. Бу алда джазылган хапардан джазыб алган сёзлеригизни тамырларын бир кере, ахырларын эки кере тартыгъыз, тамыр бла ахырны араларында къалган кесекчиклени бир-бирлерине ушагъанларын сынагъыз.

Сёзню тамырыны ызындан келиб, анъа джангъы магъана берген кесегине *суффикс* дейдиле.

Сёз ючюн: *улакъ—чыкъ, къозу—чукъ, мал—чы, мал—лыкъ.*

85 иш. Бу айтымланы окъугъуз. Аланы айырылыб джазылган сёзлерини суффикслерини тюблерин тарта, джазыгъыз.

Биз школну бахчасында **терекчикле** битдиребиз.

Терекчикледе бутакъчыкъла, бутакъчыкълада чапракъчыкъла битгендиле. Ала бир талай замандан уллула боллукъдула. Окъуучу сабийчикле бла окъутуучула аланы **салкъынларында** солурукъдула.

86 иш. Бу сёзлеге суффиксле къоша, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

Тау... , суу... , тала... , къая... , чёгюч... , балта... , бычакъ... , къоян... , тюлкю... , кирпи... , джылан... , къанъа... , буруу... , эшик... .

87 иш. Бу хапарны окъугъуз. Айырылыб джазылган сёздеде суффикслени тюблерин тарта, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

МАЛЧЫЛА.

Бизни колхозубуз **малчы** колхозду. Колхозда къой да, эчги да, ат да, туар да барды. Атланы **гёзетчиле**, къойланы **къойчула**, эчгилени **эчгичиле**, туарланы да **туарчыла** кютедиле.

Къойчула, эгичиле, гѣзетчиле, туарчыла—бары да малчыладыла. Малчыла заман джетсе, чалкы чалыб, чалкычы да, дырынчы да, арбачы да боладыла.

88 иш. -чы, -чу, -чи, -чю суффиксле бла бешишер сѣз табыб, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

89 иш. Бу сѣзлени окъугъуз. Суффикслени тюблерин тарта, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

Такъгъыч, къакъгъыч, басхыч, тикгич.

90 иш. Бу сѣзлени окъугъуз. Суффикслени тюблерин тарта, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

Тырнакъчыкъ, таракъчыкъ, къоркъакъчыкъ, асхакъчыкъ, тилекчик, таракъчычыкъ, тилекчичик.

Суффиксле бир-бирине тагъылыб да келедиле. Бир сѣзде *эки*, *юч* андан *кѣб* да суффикс болургъа болады.

Тилек-чи-чик, тара-къ-чы-чыкъ.

§ 15. Къош сѣзле.

91 иш. Бу хапарчыкъны окъугъуз. Анда айырылыб джазылгъан сѣзлени джазыгъыз.

ДЖЮЗАЯКЪ.

Джюзаякъ гитче джаныуарчыкъды. Ол сууну ичинде таш тюбюнде турады. Джюзаякъны аякълары кѣб болгъаны себебли анъа джюзаякъ дейдиле.

Эки тамырдан къуралгъан сѣзлеге къош сѣзле дейдиле. Аланы бир къаумларында тамырлары *экиси* да бирге джазылады: *джюзаякъ, айрыкъурукъ, чалбаш, ташкѣмюр*. Бир къаум къош сѣздеде *уа* эки тамырны арасына сыз тартылады:

Къызыл-Къала, Огъары-Мара, Муху-Башы.

92 иш. Бу сѣзлени окъугъуз. Къурагъан тамырланы табыб, айырыб кѣргюзюгюз.

Къаракъулакъ, къошкъулакъ, ташкѣпюр, таштабан.

АТ.

93 иш. Бу айтымланы джаза туруб, точкаланы орунларына скобкалада *ким?* деген соруугъа джуаб болгъан сѣзлени джарашдырыб, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

Чурукъ ... (ким?) этеди. Къойланы ... (ким?) кютеди. Ау-
ругъаннъа ... (ким?) къарайды. Эчгилени ... (ким?) кютеди.
Сагъатны ... (ким?) ишледи. Джылкъыны кече ... (ким?) кю-
теди. Отун ... (ким?) джарады. Колхозда ... (ким?) ишледи.

94 иш. Алгъын агъачда джашагъан джаныуарланы, сора
агъачда, тюзде битген затланы тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

Къоян. Бёрю. Айю. Сюлеусюн. Шакал. Къобан. Нарат. Ны-
зы. Къайын. Эмен. Кюрюч. Тюлюкю. Джугъутур. Буу. Доммай.
Фиалка. Лобан. Джылан. Къаргъа. Гугук. Къартджыгъа. Къуш.
Наныкъ. Дугъум. Джилек. Юрге. Кирпи. Чёртлеуок. Чынар.
Алма. Кертме. Эрик. Тал.

95 иш. Хар керекни ишине кёре къаум-къаум этиб, тетра-
дарыгъызгъа джазыгъыз.

Плуг. Ютюргю. Трактор. Чёгюч. Тёш. Комбайн. Кёрюк.
Сенек. Басха. Молотилка. Косилка. Чалкъы. Кюрек. Балта.
Оракъ. Сюрме. Керки. Чага. Буруу. Кесгич. Тешгич. Бычакъ.
Челек. Къабчыкъ. Гыбыт. Мешок. Арба. Боюнсха. Джиб. Авто-
мобиль. Аэроплан. Поезд. Трамвай.

96 иш. Орамда болгъан затланы атларын тетрадарыгъыз-
гъа джазыгъыз.

97 иш. Юй кереклени атларын тетрадарыгъызгъа джа-
зыгъыз.

Табчан. Диван. Кастрюля. Къошун. Аякъ. Къашыкъ. Стакан.
Стол. Шиндик. Орундукъ. Тепси. Чолпу. Табакъ. Сахан.
Тутхуч. Чоюн. Таба. Къысхач. Шкаф. Самовар. Комод.
Чайник.

98 иш. Алгъын къанатлыланы, джаныуарланы, андан
сора малланы атларын джазыгъыз.

Къуш. Бёрю. Ат. Бабуш. Тюлюкю. Ит. Къаз. Къарылгъач.
Таукъ. Ийнек. Айю. Сюлеусюн. Гугук. Къочхар. Ёгюз. Эчги.
Джугъутур. Къоян. Лобан. Джылан. Макъа. Кёгюрчюн. Бор-
сукъ. Къаргъа. Аслан. Бёдене. Чаука.

99 иш. Адамны санларыны атларын тетрадарыгъызгъа джа-
зыгъыз.

Къол. Аякъ. Бут. Тобукъ. Инчик. Бармакъ. Чыначыкъ. Тырнакъ. Джик. Бууун. Баш. Кёз. Къаш. Бурун. Ауз. Тиш. Къулакъ. Манъылай. Бет. Уурт. Сакъал. Джаякъ. Тил. Тамакъ. Тынылауукъ. Боюн. Сырт. Кёкюрек. Бел. Къарын.

Джаныуарлагъа, маллагъа дагыда башха затланы ба-
рына да **зат**, затланы бир-бирлеринден айырыб анъылат-
хан сёзлеге ўа **ат** деб аталады.

100 иш. Бу хапарчыкъны джазыгъыз, атланы тюблерин тартыгъыз.

ДЖАНЪУР.

Кюн къыздырады. Хаўа тюрленди. Иссиде касгала джыр-
лайдыла. Кёк ариў кём-кём эди. Булут кёрюнмей эди. Джол-
да букъу исси эди. Джел ургъанлай кёлтюрюлюб кетерча бол-
гъан эди. Къайдан эсе да къара булутчукъ чыкъды. Кёкню
алды, кюнню джабды. Булутну биргесине джелчик, аны ызын-
дан уллу джел урду. Букъу къобду. Терекле сынаргъа дже-
тиб бюгюлдюле, бутакълары бир-бирлерине къатышдыла. Джа-
нъур джетди. Букъуну джерге джабышдырды. Джел тохдады.
Джанъур тохдады. Кюн тийди.

ЁРТЕН.

101 иш. Бу хапарчыкъны окъугъуз, атланы тюблерин тар-
та, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

Бизни элни огъары джанында отчукъ кече джана-джана
турду. Анъа киши эс ийиб къарамады. Сора от зыгытха джет-
ди. Чыракъча джанды. Чымыртагъа, къургъакъ отуннъа, ан-
дан къаўданнъа джетди. Бир кюннъе ёртен агъачны джанды-
рыб къаралтды. Адамла ёртенни джукълатыргъа чабдыла. Ала-
ны къолларында кюрек, балта, сенек, гетмен, таякъ, челек,
джиб, джыджым кёрюне эди. Адамла ёртенни тегерегине джол
этдиле. Ол джолда къуру топракъдан сора джукъ болмагъа-
ны себбли, от андан ёталмады да, тургъан джеринде джукъ-
ланды.

Сохдала отха сакъ болургъа керекдиле.

102 иш. Бу хапарны окъугъуз, атланы тюблерин тарта,
тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

ДЕМОНСТРАЦИЯ.

Ноябрны 7-синде халкъ орамгъа чыкъды. Орамда адамла бир-бири ызындан тизилдиле. Къолларына кызыл байракъланы, плакатланы, лозунгланы алдыла. Эм алларына музыкант бригада чыкъды. Ала трубаларын согъуб, даурбазчы даурбазны къагъыб тебретиле. Музыка тохдады. Джырла башландыла. Джырла тохдадыла, музыка башланды. Джел байракъланы, плакатланы, лозунгланы чайкъады. Джырны, музыканы, накъырдыны, кюлюню, тебсеюню таушлары чыкъдыла. Халкъ аз-аз площадха джыйылды. Пионерле-школьникле алгъа оздула, аланы ызындан иги ишлеген бригадала, джылкычыла, къойчула, малчыла башхала да оздула.

103. Магъана джаны бла бир-бирлерине чюйре келген атланы бир-бирлерини туураларында джазыгъыз.

Шох—джау	Ачыу—къуанч	Кюн—кече
Уруш—...	Суукълукъ—...	Джарыккъ—...
Джашау—...	Джумушакълыкъ—...	Къызгъанч—...
Эртде—...	Къартлыкъ—...	Батырлыкъ—...
Мииклик—...	Узунлукъ—...	Арыкълыкъ—...
	Къалынлыкъ—...	

Адамланы кёрюзген атланы соруулары *ким? кимни? кимге? кимде? кимден? ким бла?* деген соруула боладыла.

Адамдан къалгъан затланы кёрюзген атланы соруулары *уа не? нени? неде? неден? не бла?* деген соруула боладыла.

§ 16. Атда базыкълыкъ, назиклик.

Къарачай тилни сёзлерини кёбюсю не базыкъ неда назик болады. Сёз базыкъ болур ючюн аны ачыкъ таушлары *а, ы, о, у* болургъа керекдиле, назик болур ючюн *—э, и, ё, ю* болургъа керекдиле.

104 иш. Бу тюбюндеги атладан алгъын базыкъ ачыкъ таушлуланы, сора назик ачыкъ таушлуланы айырыб, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

Сабан, чыракъ, балта, эчги, челек, керки, тана, тала, ийнек, башлыкъ, аякъ, къашыкъ, кеме, къайыкъ, джамчы, чебген, къабдал, элек, тегене, бегене, гебенек, таракъ, къазан, нарат, наз, адам, бала, атлам, келин, арба, къармакъ, чалман, чана, къаргъа, къарнаш, чапракъ, тизгин, халы, бичен, эринчек, терен, терезе, гебен, тиш.

105 иш. Бу тюбюндеги атладан алгъын назиклени, сора базыкъланы айырыб, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

Къозу, кѣмюр, отун, бѣрю, тон, оноу, сюзгюч, ургъуч, тоб, бѣрк, къол, кѣз, бурун, сѣз, дорбун, кѣрюк, чурукъ, сюлеусюн, джолоуучу, колхоз, бузоу, къой, тулукъ, тузлукъ, сѣз.

§ 17. Атланы кѣблюк эмда джангъызлыкъ санлары.

Бир затны кѣргюзген ат джангъызлыкъ санда болады, бир талай бирча затны кѣргюзген ат'а кѣблюк санда болады.

106 иш. Бу эки столбикде айтымланы окъугъуз, атла къайсында джангъызлыкъ санда, къайсында кѣблюк санда болгъанларын табыгъыз, сора алгъын джангъызлыкъ санда болгъан, андан сара кѣблюк санда болгъан айтымланы тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

Суу хансха, джаныуаргъа, адамгъа да керекди.	Суу ханслагъа, джаныуарлагъа, адамлагъа да керекди.
Сууну тылпыуларындан тубан, булут болады.	Сууну тылпыуларындан тубанла, булутла боладыла.

107 иш. Бу тюбюндеги атлада точкаланы орунларына кѣблюк санны кѣргюзген кесеклени къоша, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

Къуш...	Эчги...	Бѣрю...
Чыпчыкъ...	Теке...	Тери...
Колхоз...	Терезе...	Гугурук...
Бригада...	Тегене...	Ийнек...
Стол...	Шиндик...	Ёмюр...
Къумурсха...	Кюзгю...	Темир...

Ат кёблюк санда болур ючюн, аны кыйырына, базык ачык таушлу болса, *-ла* кёшулады (ат-ла, бала-ла), назик ачык таушлу болса *уа -ле* кёшулады (ийнек-ле, кертме-ле).

108 иш. Джанъызлык санда атдан болган башчыланы кёблюк санна сала, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

Колхоз заготовкасын толтурду. Совхоз ишин заманында битдирди. Машина къадалыб ишлей эди.

109 иш. Бу назмуну окъугъуз, сора тетрадарыгъызгъа джазыгъыз. Назмуну ичинде джанъызлык санда атланы сол джанына, кёблюк санда атланы да онъ джанына айырыб джазыгъыз.

ПИОНЕРЛЕ.

Хар ише алчы болуб
Хазырланыб турайыкъ.
Окъуу ишинде
Айырмала болайыкъ.
Хар бир айырмагъа
Джараулу ишин берейик,
Айырмалыланы биз
Къалганладан иги кёреик.

Пионердеги джашла, кызла
Джылдан-джылгъа ёссюне,
Пионерсиз сабийлени
Пионерге джасынла.
Пионерле кеслери да
Кючлю мизамны тутсунла,
Осал кылыккы болса
Иги кылыккыгъа бурсунла.

110 иш. Башчылары кёблюк санда болган айтымланы джанъызлык санна сала, джанъызлык санда болган башчыланы *уа* кёблюк санна сала, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

Терекле чайкъаладыла. Суу шууулдайды. Къаз отлайды. Атла кишнейдиле. Кёзу макъырады. Ийнекле ёкюредиле.

Башчы джанъызлык санда болса, ол айтымны хапарчысы джанъызлык санда болады, башчы кёблюк санда болса *уа*, хапарчысы да кёблюк санда болады.

111 иш. Бу айтымланы окъугъуз да хапарчыларыны джетмеген кесеклерин джетдириб джарашдыра, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

Чалкычыла чалкы чалады... Къойчула къой кютеди... .

Дырынчыла дырын джыяды... Шоферле машиналары джю-
рютеди...

Тюкенчиле тюкенледе сатыу этеди... Сабанчыла сабан сю-
реди...

Сабанлада сабанчыла ишлейди... Чабакъчыла чабакъгъа
чыкъгъанды...

§ 18. Сёзню айтымда тюрлениу.

112 иш. Бу хапарны тетрадарыгъызгъа джаза туруб, точ-
калары орунларына *тюлкю* деген сёз къалгъан сёзлеге ке-
лиширча джазыгъыз.

ТЮЛКЮ.

... бизни таукъ оруннга тюзелген эди. Мен таушун эшите-
эшите да тургъан эдим, алай'а ол таукълагъа чабарыкъды
деб кимни акъылында бар эди. Алгъын ... бир-эки таукъдан
да бошагъанында, анам менден ... бир тутайыкъ деб тиледи.
... хыйласы уллуду. Кече ... келди. Мен ... уруб ёлтюр-
дюм. Таукъларыбыз ... тынч болдула.

113 иш. Бу айтымлары тетрадарыгъызгъа джазгъан зама-
ныгъызда *терек* деген сёз тюрленнени сайын *не?* деген со-
руу аны жарашуу этиб, скобкагъа салыгъыз.

Терек чыкъырдаб ауду. Ол терекни мени атам аудурду.
Терекни башындан гагараклары чартладыла. Аугъан терекге
миндим. Терекде бутакъ кёб эди. Атам ол терекден колхоз-
гъа юй этерикди.

114 иш. Бу айтымлада *балта*, *къозу*, *бёрю*, *эчги* деген
атлары бир-бири тюблеринде къаум-къаум этиб джазыб алы-
гъыз.

Балта бек джити биленнени. Кёзу къошда семиргенди.
Бёрю къойлагъа чабды. Эчги улагъын табды. Балтаны сабы
юргенди. Кёзуну анасы тумакъ къойду. Бёрюню тишлери
от чагъады. Мусса балтаны ташха урду. Идрис къачда токъ-
луну къыркъды. Мен киик эчгини кёрдюм. Балтагъа джангъы
саб керекди. Бёрюге мал бермезча, алай сюрючю бол. Эчги-
ге улагъын джолукъдур. Иш балтада тюлдю, сендеди. Кёзу-
да къылыкъ уллуду. Бёрюде малы, адамны джазыкъсыныу
джокъду. Эчгиде джау барды. Балтадан сакъ болуб кес. Бё-

рюден мал сакълай билген итлеге иги къарагъыз. Эчгиден иги улакъла туадыла. Адам балта бла отун джарады. Улакъчыкъ эчги бла айланады.

115 иш. Бу сёзлени окъугъуз, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз, тюрленмеген кесеклерини тюблерин сызыгъыз.

Ишлейме, ишлейсе, ишлейди, ишлеим, ишлегенме, ишлекиме. Таныйма, таныдым, таныгъанма, таныйым, танырыкъма. Бешинчи, алтышар, алтаўлан, алтаў, джюзмейме, джюзмедик, джюзмегенме, джюзмезме.

Айтымда, къалгъан сёзле бла келишген заманда, сёзню тюрленмей келген кесегини аты **тамал** болады, тюрлениб келген кесегини аты ўа **ахыр** болады.

116 иш. Биринчи столбикде сёзле бла экинчи столбикде сёзледен айтымла къурагъыз.

арба	барадыла	чапракъ	джырлайдыла
арбала	барлыкъды	чапракъла	джырларыкъды
къаргъа	къычырадыла	чыпчыкъла	агъадыла
къаргъала	къычырлыкъды	чыпчыкъ	акъды
суў	шуўулдайдыла	терекле	чайкъалады
суўла	шуўулдарыкъды	терек	чайкъалды

117 иш. Бу назмучукъланы окъугъуз, аны атларын сайлаб алыгъыз, тамалларын ахырларындан айыра, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

ЭЛЕКТРО ЛАМПАЧЫКЪ.

Мени джаннъан джарыгъым	Джукълатхынчы тюрленмей
Сокъур кёзню къаматыр.	Джаб-джарыкълай турама.
Шахар, завод, эл къоймай,	Меннъе бу джарыкълыкъны
Саў къралны джарытыр.	Машинала иедиле.
Шыбыланы джелиме,	Адамла бары къалмай
Петегенсиз джанама,	Мени бирча сюедиле.

§ 19. Атны башчы, хапарчы болууу.

118 иш. Бу хапарны окъугъуз, анда не? неле? деген соруулагъа джуаб болгъан атланы тюблерин тарта джазыгъыз.

КЪЫШ.

Къыш джетди. Къар таулары, тюзлени басды. Айю тешигинде джукълайды. Къыш суукъду. Дорбун ышыкъды. Кирпи да кесини тешигинде джукълайды. Уллу джел урду. Боран къобду. Айюню тешиги бла кирпини тешигин къурт битеди. Ары энди джел урмайды. Суукъ джетмейди. Боран кирмейди. Бёрюле кеслерине уя этмейдиле.

119 иш. Бу айтымланы окъугъуз. Иш деген хапарда *не?* деген соруулакъ джауап болуб келген айтымны тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

ИШ.

Алгъын заманда иш аман ыйлыкъ кёрюне эди. Энди биз ишни бек сюебиз. Бизге ишни хайыры уллуду.

Иште бизни атыбыз айтылады, джигитлигибиз эм махдаубуз кёрюнеди.

Айтымда сёз кимни, нени юсюнден бара эсе, анъа **башчы** дейдиле. Башчы *ким? не?* деген соруулакъ джауап береди.

Сёз ючюн: **Осман келеди. Кюн тийди. Ол джазарыкъды.**

120 иш. Бу тюрюндеги атланы айтымда **башчыла** этиб тетрадарыгъызгъа джазыгъыз. Атланы тюрюлерине сызчыкъла тартыгъыз.

Джугъутур. Отун. Китаб. Чегет. Джел. Къар.

121 иш. Бу айтымланы окъугъуз. **Башчы** болуб келген атланы табыгъыз, **хапарчыла** болуб келген сёзлени да табыгъыз. Ала не **соруулакъ** джауап этгенлерин сынагъыз.

Ахмат Москвада студентди. Мусса къошда къойчуду. Шамил школда сохдады. Бу терек алма терекди. Ол терек кертмеди. Хызыр учителди. Джырлагъанла сохдаладыла. Манъырагъанла къойладыла. Ёкюргенле бузоулу ийнекледиле. Бу къаралгъан джамчыды.

Айтымда башчыны не этгенин кёрюзген сёзге **хапарчы** дейдиле. Хапарчы *не этди? не этеди? не этерикди?* деген соруулакъ джауап береди.

Сёз ючюн: **Осман келди. Кюн тийди.**

122 иш. Хапарчыкыны окъугъуз, анда атланы айтымлада не болуб келгенлерин айтыгъыз.

ЧЕГЕТ.

Чегетни шоху бол, аны сакъла. Чегетни шоху тереклени бутакъларын сындырмайды, терекни къабугъун соймайды. Терекни чапракъларын джыртмагъан, джаш терекчиклени кесмеген адам агъачны шохуду. Чегетни шоху ёртен тюшмез ючюн анда от ётмейди. Чыпчыкъла агъачны, аны къабугъун, чапрагъын ашагъан заранчыланы, къамжакъланы, къуртланы къурутадыла. Агъачны иги шохларыны бири чыпчыкъды. Чегетни шоху болургъа сюйсенъ, чыпчыкъланы уяларын чачма, аланы агъачдан къысдама, чыпчыкъланы гакгыларына тийме.

Къыш бизни джылытхан отунду. Джерни суулу этген чегетди. Агъач бек кёб затха джарайды.

§ 20. Атланы болушлары.

123 иш. Бу хапарны окъугъуз, алгъын не? неле? ким? кимле? деген соруулагъа джуаб атланы бир тизгиннъе джазыгъыз, сора не ни? кимни? деген, аланы ызындан *кимге? неге? къайры?* деген соруулагъа джуаб атланы бирер тизгиннъе джазыгъыз.

СЕВЕР ПОЛЮС.

Дунияны алапат джерлери кёбдю. Бир-бир джерледе къыш болмайды. Анда тереклени чапракълары акъмайдыла, ханс саргъалмайды, къатмайды. Ол джерледе хар къуру да джай болгъанлай турады. Бир-бир джерледе къыш, джаз, джай, къач болады. Къар джауады, джанъур джауады, ханс саргъалады, къатады, чапракъла агъадыла.

Бир-бир джерледе джай болмайды. Анда хар къуру да къыш болгъанлай турады. Ол джерледе къар джауады, суу бузлагъанлай турады, боран этеди, ачы джел урады. Анда алты айны кюн тийгенлей, алты айны да кече болгъанлай турады. Аллай джерледен бирини аты Север полюсду.

Бизни батыр лётчикле, академикле аэропланла бла Север полюсха къонадыла. Бююн Север полюсда юч-тёрт станция ишлейди.

124 иш. Бу айтымланы окъугъуз, тана деген атны формаларын бир-бири тубюне столбикге джазыгъыз, ол формаланы хар бирине джараулу соруула салыгъыз.

Тана бичен ашайды. Тананы мюйюзлери уллула болгъандыла. Тананы баугъа джыяргъа керекди. Танагъа аш берирге керекди. Тананы эти игиди. Хызыр тананы бек сюеди.

125 иш. Бу тубюндеги столбиклени сёзлерине туура келген соруула салыб, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

Атаучу	Ахмат ...	теке ...
Тамамлаучу	Ахматны ...	текени ...
Билдириуочю	Ахматны ...	текени ...
Бериуочю	Ахматха ...	текеге ...
Орунлаучу	Ахматда ...	текеде ...
Башлаучу	Ахматдан ...	текеден ...

Ат айтымда, магъанасына кёре, алты тюрлю болады. Ол алты тюрлюню кёрюзген сёзлеге **болушла** аталады.

Атланы болушлада тюрлениулерине джалгъаныу аталады. Адам ат болушлада **ким? кимни? кимге? кимде? кимден?** деген, андан къалгъанла уа кёблюк, джангъызыкъ санларына кёре **не? неле? нени? нелени? неси? нелери? неге? неlege? неде? неледе? неден? неледен?** деген соруулагъа джуаб боладыла.

Болушла алтыдыла:

1. Атаучу ...	аны соруулары	ким?	не?
2. Тамамлаучу ...	"	кимни?	нени?
3. Билдириуочю ...	"	кимни?	нени?
4. Бериуочю ...	"	кимге?	неге?
5. Орунлаучу ...	"	кимде?	неде?
6. Башлаучу ...	"	кимден?	неден?

126 иш. Бу сёзлени окъугъуз, точкаланы орунларына керекли соруула бла болушланы атларын сала, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

... тау	... Айшат
... тауну	... Айшатны
... тауну	... Айшатны
... таугъа	... Айшатха
... тауда	... Айшатда
... таудан	... Айшатдан

Атаучу болушда атла айтымда башчыла боладыла.

§ 21. Атланы джалгъаныулары.

Арт бѣлюмюню ачыкъ таушлары *а, ы* болгъан атланы джалгъаныулары.

Атаучу	ким ?	<i>батыр</i>
Тамамлаучу	кимни ?	<i>батыр-ны</i>
Билдириучу	кимни ?	<i>батыр-ны</i>
Бериучу	кимге ?	<i>батыр-гъа</i>
Орунлаучу	кимде ?	<i>батыр-да</i>
Башлаучу	кимден ?	<i>батыр-дан</i>
не ?	<i>ачхыч</i>	
нени ?	<i>ачхыч-ны</i>	
нени ?	<i>ачхыч-ны</i>	
неге ?	<i>ачхыч-ха</i>	
неде ?	<i>ачхыч-да</i>	
неден ?	<i>ачхыч-дан</i>	

127 иш. *Алма бла таракъ* деген атланы болушлада джалгъаб, ахырларын тамалларындан башындагъы примердеча айырыб, тетрадларыгъызгъа джазыгъыз.

128 иш. Джаза туруб, точкаланы орунларына *ат* деген атны магъанасына кѣре тюрлендириб, тетрадларыгъызгъа джазыгъыз.

... кишнеди. Ахмат ... джюгенин табды. Алий ... джер салды. Исса бюгюн ... ойнады. Хасан ... кетди. Ошдамай ... бла къошха кетерикди.

129 иш. *Таш бла дырын* деген эки атны кесигиз джалгъаб, ахырларын тамалларындан айырыб, тетрадларыгъызгъа джазыгъыз.

130 иш. Бу соруулары джауабын точкаланы орунларына сала, тетрадларыгъызгъа джазыгъыз.

Не ишленди? Сарай. Бу нени эшигиди? ...

Нени сюртдюле? ... Неге къарадынъ? ...

Осман къайда турады? ... Хызыр къайдан келди? ...

131 иш. Бу соруулары джауабын точкаланы орунларына сала, тетрадларыгъызгъа джазыгъыз.

Хызыр, не *ишлейсе*? Чалман, Бу нени *чыбыгыды*?
 Джел нени *аудурду*? Къуш неге *къонду*? Къойла
къайдадыла? Теке неден *секирди*? Харун не бла
кюрешеди?

§ 22. Арт бѣлюмюню ачыкъ таушлары о, у болгъан атланы джалгъаныулары.

А. ким?	<i>къойчу</i>	не?	<i>къош</i>
Т. кимни?	<i>къойчу-ну</i>	нени?	<i>къош-ну</i>
Б. кимни?	<i>къойчу-ну</i>	нени?	<i>къош-ну</i>
Бер. кимге?	<i>къойчу-гъа</i>	неге?	<i>къош-ха</i>
О. кимде?	<i>къойчу-да</i>	неде?	<i>къош-да</i>
Баш. кимден?	<i>къойчу-дан</i>	неден?	<i>къош-дан</i>

132 иш. Отоу, суу, отун деген атланы кесигиз болушлада джалгъаб джазыгъыз.

133 иш. Точкаланы орунларына Хасан деген атны джарашдырыб, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

. . . колхозчуду. . . . атасы къойчуду. . . . колхозчула бек суюдиле. . . . махдау къагъыт келгенди. . . . бир алаамат аджир барды. Бизде . . . джашыракъ джокъду.

134 иш. Бу айтымланы окъугъуз, къошун деген атны къайсы болушлада болгъанын айтыгъыз.

Къошун сынды. Къошунну тюбю тюшдю. Исса къошунну уатды. Айшат къошуннъа суу къуйду. Суу къошунда тохдамады. Суу къошундан юй тюбюне тѣгюлдю. Ол сууну Айшат къошун бла келтирген эди.

135 иш. Бу хапарчыкъны окъугъуз да анда ахырлары джетмей джазылгъан атланы кереклилерин джарашдыра, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

КЪАР ДЖУММАКЪ ОЮН.

Къар джаууб турду да танъ аласына тохдады. Эртден бла туруб къарагъаныкъда, кюн таула. . . башларын къызартыб башлады. Харун бла мен бек ашыгъыб сумкаларыбыз. . . алдыкъ, азыкъчыкларыбыз. . . да алдыкъ да школгъа тебре-

дик. Джолда бара къар. . . джуммакъ этиб кюрешдик, алай'а къар асыры къургъакъдан джуммакъ болургъа унамай эди. Экинчи переменагъа чыгъыб къарагъаныкъда, кюн къар. . . джумушатыб тура эди. Локъман чабыб чыгъыб, къар джуммакъла бла Харун. . . урду. Мен Харун ючюн Локъман. . . къар джуммакъла бла атдым. Бизге кългъанла да къошулуб, къар джуммакъ оюн. . . башладыкъ. Къар джуммакъ оюн. . . сабийле бек суюдиле.

Ачыкъ таушлары базыкъла болуб, атны ахыр таушу -н неда -нъ болса, атланы бериучю болушда ахыры -нъа болады: *тон-нъа, отун-нъа, оюн-нъа, танъ-нъа.*

136 иш. Бу атланы джетмеген ахырларын сала, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

А. ким ?	не ?	<i>Харун.</i>	<i>танъ.</i>	<i>дырын.</i>
Т. кимни ?	нени ?	<i>Харун. . .</i>	<i>танъ. . .</i>	<i>дырын. . .</i>
Б. кимни ?	нени ?	<i>Харун. . .</i>	<i>танъ. . .</i>	<i>дырын. . .</i>
Бер. кимге ?	неге ?	<i>Харун. . .</i>	<i>танъ. . .</i>	<i>дырын. . .</i>
О. кимде ?	неде ?	<i>Харунда.</i>	<i>танъда.</i>	<i>дырында.</i>
Баш. кимден ?	неден ?	<i>Харундан.</i>	<i>танъдан.</i>	<i>дырындан.</i>

Ачыкъ таушлары базыкъла болуб, арт кысыкъ таушлары *т, б, д, ш, ч, с, х, ф, п* деген кысыкъ таушланы бири болса, атланы бериучю болушда ахырлары-ха болады: *чач-ха, ханс-ха, тетрад-ха, китаб-ха, таш-ха, чарх-ха, телеграф-ха.*

137 иш. Бу атланы джетмеген ахырларын сала, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

А.	ким ?	не ?	<i>Ахмат.</i>	<i>Даус.</i>
Т.	кимни ?	нени ?	<i>Ахмат. . .</i>	<i>Даус . . .</i>
Б.	кимни ?	мени ?	<i>Ахмат. . .</i>	<i>Даус . . .</i>
Бер.	кимге ?	неге ?	<i>Ахмат. . .</i>	<i>Даус . . .</i>
О.	кимде ?	неде ?	<i>Ахматда.</i>	<i>Даусда.</i>
Баш.	кимден ?	неден ?	<i>Ахматдан.</i>	<i>Даусдан.</i>

Ачыкъ таушлары базыкъла болуб, ахыры *л, з, къ, р, м, а, ы, о, я, у* болса, бериучю болушну ахыры *-гъа* болады: *мал-гъа, буз-гъа, къонакъ-гъа, тар-гъа, сом-гъа, алма-гъа, ташчы-гъа, кино-гъа, Ваня-гъа, токълу-гъа.*

138 иш. Бу атланы болушлагъа салыб, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз. Бериучю болушда ахырларыны тюблерин сызыгъыз.

Къар. Нал. Къурукъ.

Таз. Хамам. Тана. Тылы. Токълу.

139 иш. *Чомача, ат, алтын, отун, шкаф* деген атланы болушлагъа сала, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

140 иш. Сёзлени толмагъан кесеклерин толтура, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

Колхоз ферма эркинди, кирсизди. Ферма... биз ёзенде ишлегенбиз. Ферма... экинчи джыл андан да иги этерикбиз. Бююн сохдала ферма... кетдиле. Ала ферма... маллагъа къарарыкъдыла. Колхозгъа ферма... бышлакъ келди.

141 иш. *Адам, танъ* деген атланы кесигиз болушлагъа сала, джазыгъыз.

Ачыкъ таушлары базыкъла болуб, атны ахырында *м* неда *нъ, н* таушланы бири болса, башлаучу болушда *-дан* джазылады; бериучю болушда бир *н* бла бир *нъ* джазылады.

142 иш. Точкаланы орунларына *дорбун* деген атны магъанасы чыгъарча тюрлендириб, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

Элни къатында бир уллу... барды... башы табхырды. Къар джаўса... джаўмайды.

Мен... джюрюрге къоркъама... айю барды.

Айю... джаз чыгъады.

143 иш. *Къарылгъач, къонакъ, кюн, танъ* деген атла бериучю, сора башлаучу болушлада болуб сегизишер айтым къураб, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

144 иш. *Къочхар, хомух, класс, орун, бутакъ* деген атланы кесигиз болушлада джазыгъыз.

Атны ахыры *къ* тауш болса, бериучю болушда эки *къ* эшитиледи, алай'а бир *къ*-дан сора *гъ* джазылады.

§ 23. Арт бѣлюмюню ачыкъ таушлары ё, ю болгъан атланы джалгъаныулары.

А.	ким ?	<i>кѣлтюрюучю</i>	не ?	<i>ѣмюр</i>
Т.	кимни ?	<i>кѣлтюрюучю-ню</i>	нени ?	<i>ѣмюр-ню</i>
Б.	кимни ?	<i>кѣлтюрюучю-ню</i>	нени ?	<i>ѣмюр-ню</i>
Бер.	кимге ?	<i>кѣлтюрюучю-ге</i>	неге ?	<i>ѣмюр-ге</i>
О.	кимде ?	<i>кѣлтюрюучю-де</i>	неде ?	<i>ѣмюр-де</i>
Баш.	кимден ?	<i>кѣлтюрюучю-ден</i>	неден ?	<i>ѣмюр-ден</i>

145 иш. Бѣрю, чѣгюч, балта деген атланы болушлада тетрадрларыгъызгъа джазыгъыз.

146 иш. Точкаланы орунларына *тюлкю* деген атны джарашдыра, тетрадрларыгъызгъа джазыгъыз.

... хыйлачы джаныуарды. ... къуйругуу узунду. Умар ... кѣрмегенди. Уучу ... итни юсдюрю. Ит ... ызындан болду. Ит эслемей ... озуб кетди.

§ 24. Арт бѣлюмюню ачыкъ таушлары э, и, е болгъан атланы джалгъаныулары.

Ачыкъ таушлары назик болгъан атланы билдириучю бла тамамлаучу болушлада ахырлары *-ню, -ни* болады. Къалгъан болушлада ачыкъ таушлары назик болгъан атланы ахырлары *-ге, -нѣ, -де, -ден* боладыла.

Ачыкъ таушлары назик болуб, ахыры *-н* неда *-нѣ* болгъан атны ахыры *-нѣ* болады, башлаучу болушда *-ден* джазылады.

А.	ким ?	<i>темирчи</i>	не ?	<i>къамчи</i>
Т.	кимни ?	<i>темирчи-ни</i>	нени ?	<i>къамчи-ни</i>
Б.	кимни ?	<i>темирчи-ни</i>	нени ?	<i>къамчи-ни</i>
Бер.	кимге ?	<i>темирчи-ге</i>	неге ?	<i>къамчи-ге</i>
О.	кимде ?	<i>темирчи-де</i>	неде ?	<i>къамчи-де</i>
Баш.	кимден ?	<i>темирчи-ден</i>	неден ?	<i>къамчи-ден</i>

147 иш. Кесигиз *дженѣ, эгеч, терек* деген атланы болушлада джалгъаб, тетрадрларыгъызгъа джазыгъыз.

§ 25. Сыфат.

148 иш. Бу хапарны окъугъуз, сора тетрадарыгъызгъа джазыгъыз. Андан сора аланы айгъакълаб келген сёзлени тюблерин тартыгъыз.

ЧЕГЕТ.

Бизни элни къатында бир ариу, уллу чегет барды. Аны узун тереклери бардыла. Чегетни ичинде кенъ талала, аланы араларын джырыб ётген тар джолчукъла бардыла. Уллу тереклени булчукъларында ариу чыпчыкъланы уялары, къуру да къарала турадыла. Чегет уакъ къанатлыладан толуду. Ала кёк чапракъланы араларында учадыла, джарыкъ джырларын джырлайдыла.

Джилек джыаргъа баргъан сабийлени къуанч даурлары агъачны занъырдатды.

|| Затланы къаллай болгъанларын кёргюзген сёзлеге *сы-*. ||
|| *фат* аталады (*къызыл* байракъ, *дарий* чеген, *уллу* терек). ||

149 иш. Бу тюбюндеги атлагъа бирер сыфат табыб, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

Джел, джюн, ат, колхоз, къумач, къой, чыбыкъ, терек, челек, суу, тау, тубан, юй, кюрек, парта.

Керекли сёзле: *базыкъ, чочууукъ, тар, акъ, узун, кючлю, боз, уллу, мийик, къалын, суукъ, джюнюлю, эсги, къызыл, тот, бай.*

150 иш. Бу тюбюндеги атланы неледен этилгенлерин, бояуларын кёргюзген сыфатла табыб, ала къатыш тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

... алма	... чеген	... къанъа
... эрик	... джюзюк	... чыбыкъ
... ханс	... юй	... таш
... бышлакъ	... къумгъан	... гардош
... харбыз	... таз	... сынджыр

151 иш. Атланы къаллай болгъанларына, тюрсюнлерине кёре сыфатла табыб, атла бла бирге тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

... кѣмюр	... кѡагъыт	... чебген
... кѡочхар	... теке	... байтал
... тай	... кѡоян	... кырдык
... бугъа	... бузоу	... джаулуку
... кѡой	... буу	... ѣгюз

152 иш. Бу тюбюндеги сыфатла айгъакълаялырча бирер ат табыб, ала бла тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

Байракъ, ханс, кър, суу, школ, къанъа.
(*Джашил, уллу, таза, кызыл, терен, тар*).

153 иш. Бу хапарны окъугъуз, сыфатла бла сыфатлагъан атланы айырыб, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

ИССИ ДЖЕРЛЕ.

Исси джерледе кюн тиеди, джерни бек кызырады. Аллаи джерледе кыш суукъ болмайды. Джылны узунуна джашил чырпы кѣрюннѣнлей, гокга хансла битгенлей турадыла. Исси джерлени бир-бирлери джауумлу джерле боладыла, бир-бирлери уа джауумсуз джерледиле.

Джауумлу джерлеринде къалын агъачла, мийик терекле боладыла.

154 иш. Бу атлагъа скобкадагъы сыфатланы бирерин джарашдырыб, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

Джай, кыш, кюн, аяз, адам, автомобиль, будай.

(*Бѣрк, озган, кетген, алдагъы, эртденнѣи, кечеге, былтыргъы, бюгюннѣю, эртдеги*).

155 иш. Бу сыфатлагъа бирер ат табыб джарашдыра, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

къара ...	аур ...	кысха ...
сары ...	дженъил ...	узун ...
акъ ...	къаты ...	мийик ...
джашил ...	джумушакъ ...	алаша ...
кызыл ...	къалын ...	кенъ ...
кѣк ...	джукъа ...	тар ...
къолан ...	базыкъ ...	уллу ...
мор ...	инъичге ...	гитче ...

Сыфат атны кьаллай, неллай болгъанын кёргюзеди.
Сыфат *кьаллай? неллай?* деген соруулагъа джуаб береди.

Сёз ючюн: *Къызыл байракъ. Кёк кёгюрчюн. Къолан*
бузоу. Джашил ханс.

156 иш. Бу сыфатлары болгъан атланы болушланы барында да тюрлендире, алты айтым къураб, тюрлерин сызыгъыз.

Темир джол. Буз тенгиз. Бай колхоз. Насыблы джашау.
Хайырлы иш. Комсомол комитет. Колхоз сабанла. Семиз кьочхар.
Сютлю ийнек.

§ 26. Сыфатны къарыуу.

157 иш. Бу назму кесеклени окъугъуз, анда сыфатланы тюрлерин тарта, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

- I. Джаб-джашил сыртланы
Кенъ тюзлерин толтургъандыла,
Колхоз болгъан эллилени
Сютлю, семиз, токъ маллары.
- II. Ханс тюрбюнде бугъуннъан
Къыб-къызыл джилекле.
Барыб кьонадыла цветоклагъа
Саб-сары гёбелекгеле.

158 иш. Бу тюрбюндеги айтымланы тетрадарыгъызгъа джазыгъыз, сыфатланы тюрлерин сызыгъыз.

Къыб-къызыл бояу. Къызыл бояу. Къызылыракъ бояу. Чыммакъ къар. Акъ къар. Агъыракъ къар. Къаб-къара ат. Къара ат. Къаралдым ат. Джаб-джашил кырдык. Джашилирек кырдык. Саб-сары будай. Сары будай.

§ 27. Тюз сыфатла бла къуралгъан сыфатла.

Къарачай тилде тамырындан сыфат болуб келген сёзле бардыла, алагъа тюз сыфат дейдиле (*акъ, сары, къызыл, кёк, джашил*).

Кеси сыфат болмагъанлай, кыйырына тюрлю-тюрлю джалгъаучукъла кьошулуб неда кьошулмагъанлай этилген сыфатлагъа уа къуралгъан сыфатла дейдиле (*таш юй, агъач кёпюр, ташлы джер, тузлу суу*).

159 иш. Бу хапарны джазыгъыз, сыфатланы тюрлерин тар-тыгъыз: *тюз сыфатланы бир сыз бла, кьуралгъан сыфатланы эки сыз бла.*

АКЪ АЙЮ.

Акъ айю северде джылны узунуна бузу эримеген суукъ тенъизде джашайды. Бузлу тенъизни бузлары бек уллула боладыла. Ала кемелеча, сууда ары-бери барадыла.

Акъ айюле аланы биринден-бирине секире, табхан джануу-арларын ашай, суукъ тенъизде джуууна, алай джашайдыла. Амалсыз тюленле, кьарыусуз моржла, тюрлю-тюрлю чабакъла бары да акъ айюге татлы аш боладыла. Акъ айю акъ тюлюкю бла поляр бууланы да ашайды. Ол кыш буз тешике джукълайды. Северде кыш бек узун болады. Аллай кышны узунуна акъ айю, бир буз тешике кириб, тылпыуу чыгъар чакълы бир тешикни аллын кьар бла битеб, джазгъа дери джукълайды.

160 иш. Бу тюрюнде кьуралгъан сыфатланы тюз сыфатладан айырыб, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

Ташлы, кызыл, юркек, джашил, бузлу, кьара, сары, ташсыз, кёк, алакат, огьурлу, огьурсуз, джылауукъ, уллу, гитче, татыусуз.

161 иш. Кьуралгъан сыфатланы кьошакъларын тамырларындан сызчыкъла бла айырыб, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

Ташлы—таш-лы, бузлу, тузлу, колхозчу, суулу, огьурлу, огьурсуз, акъыллы, акъылсыз, маллы, малсыз, кёллю, кёлсюз, биченли, биченсиз.

162 иш. Бу атлагъа бирер кьуралгъан сыфат табыб, ала бла бирге джазыгъыз.

Джер, бичен, сабан, агъач, ат, арба, адам, мал, сохда, сабий, пионер, алма, кертме, юй, джол.

Кьуралгъан сыфатланы болдурур ючюн, кьарачай тилде атланы ахырларына бу кьошакъла кьошуладыла:

а) *-лы, -лу, -ли, -лю (атлы, ийнекли, ёгюзлю, бузлу);*

б) *-сыз, -суз, -сюз, -сиз (атсыз, ийнексиз, ёгюзсюз, бузоусуз);*

в) *-чи, -чу, -чы, -чю (атчы, ёгюзчю, тойчу, сенекчи).*

163 иш. Бу сѣзледен сыфатла кѳураб, аланы сыфатлагъан бирер ат кѳатыш тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

Джанѳур . . .	сют . . .	окѳуу . . .
кѳар . . .	тилеу . . .	таш . . .
мал . . .	макѳырыу . . .	агѳач . . .
юй . . .	ишлеу . . .	суу . . .
джол . . .	дерт . . .	буз . . .
китаб . . .	ачыу . . .	улакѳ . . .
тетрадь . . .	терек . . .	тай . . .
хата . . .	кѳозу . . .	джюджек . . .
тиш . . .	бузоу . . .	акѳыл . . .

164 иш. Бу атланы бирер атха сыфат этиб, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

Багѳыр, джез, алтын, темир, кюмюш, тыбыр, кийиз, чилле, сахдиян, таш, топракѳ, кѳонакѳ, челек.

165 иш. Бу хапарны тетрадарыгъызгъа джазыб, сыфатланы тюблерин сызыгъыз.

ДЖАЙ.

Эртденнѳи чыкѳ кѳк хансланы джабыб, кюмюш кесекчик-леча джылтырай, кюн таякѳланы алгъын кѳар тау ну башында кѳызарыб, андан агѳачлы, кѳаялы табхырлы сыртланы энишге эннѳенлери кѳрюнедиле. Тау тюбюндеги элдеде адамла семиз, сютлю малланы кютерге кѳысдай, гитче бузоула, бурма кѳозучукѳла аналарына макѳыра, хар ким иш кюнню башлау кѳайгъыгъа кириб кѳресе.

Кѳкге кѳарасанѳ, ол кѳаралдым кѳк болуб, мийик тауланы башларына джетгенча болады.

166 иш. Бу хапарны тетрадарыгъызгъа джазыгъыз, сыфатланы тюблерин сызыгъыз.

КЕЧЕ.

Джуддузлу кечеле кѳалай ариудула! Мийик дуббурну башына миниб кѳарасанѳ, тюбюнде кѳалын чегет кѳарала, андамында мутхуз отчукѳла джылтырай, сабий тауш, эшик джызылдагъан тауш чыгъа, джолоучу ат кишнеб, бузоулу ийнек

ынъырдай, къаранъыдан къанатлы джырла эшитиле, кёкге къарасанъ, толгъан ай кюмюш табакъча, кёз кысыучу джулдуз аскери бла къаралдым кёкню арасында джерни джарыта.

167 иш. Бу назмуну окъугъуз, сора сыфатларыны тублерине сызла тарта, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

ИШЧИЛЕНИ ДЖЫРЛАРЫ.

Бизге джашау джокъ эди,
Совет власть чыкъгъынчы.
Джарлы халкъ кыйнала эди,
Байланы барын джыкъгъынчы.
Къобмаз кибик ёмюрде,
Биз байланы къурутханбыз.
Бирлешгенбиз джарлы халкъ,
Джарыкъ джашауну къурагъанбыз.
Къурайбыз биз коммунизм
Ленин кёргюзген джол бла,
Насыблы джашауну болдурабыз
Арымай ишлеген ишчи къол бла!

§ 28. Этим.

168 иш. Бу суратлада кимни не иш этгенин тетрадарыгъызгъа джазыгъыз, бу сёзлени да къоша.

Барады, джарады, чалады, чабады, сауады, сюреди.

169 иш. Бу тюбюндеги сёзлени окъугъуз да, этилген ишге кёре аланы этген затланы точкаланы орунларына джарашдыра, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

... кванъкълдайды.	... сынъсыйды.
... учады, джырлайды.	... джюрюйдю.
... джюзеди.	... орады.
... улуйду.	... ынъырдайды.
... чалады.	... макъырады.

Затны не эте тургъанын, не этгенин, не этеригин кёргюзген сёзге *этим* дейдиле.

Сёз ючюн: *окъуйду, джырлайды, джазды, келди, джазарыкъды, келликди.*

170 иш. Бу хапарны окъугъуз, ичинде этимлерин тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

БИЗНИ КОЛХОЗ.

Бизни колхозну собраниеси болду. Ол собраниеде агроном колхозчулагъа таукъну уллу хайыры болгъанын анылатды. Тиширыула таукъла къуараргъа сёз бердиле. Энди бизни колхозда колхозчуланы бек кёб таукълары барды. Ол таукъланы хар бири кюнден бир гакгы табады. Колхозчула таукъладан бек уллу хайыр аладыла.

171 иш. Точкаланы орунларына керекли этимлени табыб сала, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

Булутла... .Аэроплан... .Терезе... .Автомобиль... .Терек... .Ат... .Къой... .Ийнек... .Джырчы... .Эшик... .Джел... .Джер... .Кюн... .Шкок... .Суу... .Чыпчыкъла... .Бёрю...

172 иш. Бу назму кесеклени окъугъуз, этимлерин айырыб тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

Колхозчула, къадалайыкъ,
Мал кютерге кёл салайыкъ.
Игиледен юлгю алайыкъ,
Коммунизмге барайыкъ.

Ой къалай ачы, къыйын джетгенди
 Декабрь айны суугъу.
 Джаўну къолундан ёлюб кетгенди
 Кавказны джюрек джуугъу...
 Ёмюрде, Сергей, унутмай сени,
 Сен тутхан джолда барабыз.
 Сени ёлтюрген фашист итлени
 Хатерсиз кючлю утабыз.

§ 29. Огъайлаўчу этим.

173 иш. Бу назму кесекни окъугъуз, сора этимлерин айырыб, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

Аман юлгю кёрсенъ, алма,
 Ашхылыкъдан кери къалма,
 Тушман айтханча барма,
 Анангъы джюрегин джарма.

Ишни этилмей тургъанын, этилмегин, этилмезлигин кёргюзюр ючюн, этимге *-ма, -ме* деген суффиксни къошаргъа керекди. Ишни этилмезлигин кёргюзген этимлеге *огъайлаўчу этимле* деб аталады.

174 иш. Бу этимлени огъайлаўчу этиб, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

Чабама—чабмайма

Алдайса—алдамайса

Кюлеме . . .

Джырлайса . . .

Тилейме . . .

Махданаса . . .

Джазама

Тебсейсе . . .

Къарайма . . .

Секиресе . . .

Джюземе . . .

Тутушаса . . .

Кюлеме . . .

Джууунаса . . .

Барама . . .

Чаласа . . .

Кёреме . . .

Келесе . . .

Билеме . . .

Джетесе . . .

175 иш. Бу тубюнде айтымлада точкаланы орунларына *-ма* *неда-ме* деген суффиксни салыб, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

Бёрюню аузуна кёолунъу сал... Чабакъны джюзерге юрет... Чабакъны суу бла кьоркьут... Мени сьюмеген затымы бериб кьонакъ эт... Ишден кьоркь... Озгъан джауумну джамчы бла сюр...

176 иш. Бу айтымланы окъугъуз, этимлени огъайлаучу формагъа салыб, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

Кюн джылытады. Кырдык кёгереди. Джер-джерде гокга хансла кёрюндюле.

Хызыр бичен чалады. Арба джызылдайды. Сабийле джуунадыла. Джазтаукъ джырлайды. Гугурукну таушу чыгъады. Джел урады. Шок атылды.

|| -*ма* деген огъайлаучу суффикс базык ачык таушлу этимлеге кьошулады. -*ме* деген огъайлаучу суффикс назик ачык таушлу этимлеге кьошулады. ||

177 иш. Бу этимлени окъугъуз, огъайлагъан хапарчылары болгъан айтымланы огъайлауларын кьурутуб, болмагъанланы ѳа огъайлаучу этиб, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

Айю адамгъа хата этмейди. Бёрю айюге тиймейди. Ат чочумайды. Ийнек урмайды. Бузоу анасын эммейди. Къозу макъырмайды. Ит чабмайды. Кюн тиймейди. Чабакъ джюзмейди. Айю учады. Аэроплан джюрюйдю. Кеме барады. Алдайма.

§ 30. Соруучу этим.

178 иш. Бу назмуну окъугъуз, соруу этимлени тюблерин тарта, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

Не сени аямаймамы?
Не зынтхыдан тоймаймыса?
Ариу тюлмюдю керегинъ?
Чилле тюлмюдю джюгенинъ?
Кюмюш тюлмюдю налларынъ?
Алтын тюлмюдю ёзенъинъ?

Пушкин.

|| Этим соруу халда да джюрюйдю. Этим соруучу болур ючюн кыйырына -*мы*, -*му*, -*мю*, -*ми* деген соруучу суффикслени кьошаргъа керекди. ||

179 иш. Бу айтымланы окъугъуз, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз, соруучу этимлени тюблерин сызыгъыз.

Сен школгъа джюрюймюсе?—Джюрюйме.

Сен дерсинги билемисе?—Билеме.

Сен китабны окъуймуса?—Окъуйма.

Сен Муссаны таныймыса?—Таныйма.

Сен шахаргъа баргъанмыса?—Баргъанма.

Исса тюнене тойгъа баргъанмы эди? Баргъан эди.

Осман тойда тебседими?—Тебседи.

Османны кёрдюнмю?—Кёрдюм.

180 иш. Бу этимлени соруучуларын сормаучу, сормаучуларын да соруучу этиб, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

Тебсейди ...

Ёрлеймиди? ...

Ойнайды ...

Энемиди? ...

Кюледи ...

Келемиди? ...

Джырлайды ...

Кютемиди? ...

Джазады ...

Чаламыды? ...

Окъуйду ...

Къачамыды? ...

Джюзеди ...

Джетемиди? ...

Учады ...

Гюрюлдеймиди? ...

181 иш. Бу тёрт этимни соруучула этигиз да, ала хапарчыла болуб тёрт айтым къураб, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

Окъуду. Джюздю. Келди. Чабды.

-мы, -му деген соруучу суффиксле, ала къошулдукъ этимни **ачыкъ** таушлары базыкъ болсала, къошуладыла. (*Джазды—джаздымы? Салды—салдымы? Окъуду—окъудуму? Сорду—сордуму? Болду—болдуму?*).

-мю, -ми деген соруучу суффиксле, ала къошулдукъ этимни **ачыкъ** таушлары назик болсала къошуладыла. (*Кёрдю—кёрдюмю? Кюлдю—кюлдюмю? Юздю—юздюмю? Тергеди—тергедими? Сермеди—сермедими? Келди—келдими?*).

182 иш. Бу этимлени алгъын *огъайлаучу*, сора *соруучу* эте, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз. *Огъайлаучу*, соруучу суффикслени бир-бирлеринден айырылырча тюблерин сызыгъыз.

Алама. Тартаса. Саласа. Барады. Келеди. Кёреме. Сёлеше-се. Чабады. Къарайды.

§ 31. Этимни джегилюю.

183 иш. Бу хапарны окъугъуз, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз, этимлени тюблерин тартыгъыз.

БОРАН.

Боран джетди. Ол дуббурчукъда башланды, джолоучуну башында башлыгъын тозурадты, тюздеде шууулдай келди да элге джетди.

Боран тар орамчыкълада, тыгъырыкълада бекден-бек урады, терек бутакъланы сындырады, чыпчыкъ уяланы бузады. Юйлени тёрт джанларындан чабады, гюрюлдейди, тешеди, сермейди. Боран таушдан толмагъан джер къалмайды.

184 иш. Точкаланы орунларына хапарны тюбюндеги этимледен джарашдырыб сала, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

Совет аскерчи, тракторист эм темирчи. (Кимни къалай айтханы).

Совет аскерчи трактористге:—Мен СССР-ни Сен трактор бла сабан Ол'а (темирчиге) темир Темирчи совет аскерчиге:—Мен темир Сен СССР-ни Ол'а (тракторист) трактор бла сабан Тракторист темирчиге:—Мен трактор бла сабан Сен темир Ол'а (совет аскерчиге) СССР-ни

Точкаланы орунларына салынныкъ сёзле:

Сакълайма.

Ишлейме.

Сюреме.

Сакълайса.

Ишлейсе.

Сюресе.

Сакълайды.

Ишлейди.

Сюреди.

185 иш. *Мен, сен,* ол деген алмашланы орунларына биз, сиз, ала дегенленн салыб, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз. Этимлени къыйырлары тюрленемидиле?

Мен окъуйма.

Мен джырлайма.

Мен джазама.

Сен окъуйса.

Сен джырлайса.

Сен джазаса.

Ол окъуйду.

Ол джырлайды.

Ол джазады.

Алмаш башчы болуб, этим хапарчы болса, этимни къыйыры алмашха кёре тюрленеди.

Этимни алмашлагъа-бетлеге кёре тюрленъенине этимни *джегилюю* дейдиле.

186 иш. Бу айтымчыкъланы хапарчыларыны кыйырларына керекли кесекчиклени кюша, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

Мен джаза... . Мен кюле... . Мен джазды... .
Сен джаза... . Сен кете... . Сен келди... .
Ол окъуй... . Ол кюле... . Ол кет... . Ол чаб... .
Биз окъуду... . Биз минди... . Биз окъурукъ... . Биз бёл-
люк... .

Биз Москвагъа барлыкъ... . Биз шахаргъа энтда келлик... .
Сиз летчикле боллукъ... . Сиз тюкенден китаб аллыкъ... .
Сиз бизге экскурсиягъа келлик... . Сиз газетге статья джа-
за... .

Сиз учителге сорду... . Ала тюкенден тетрада ал... .
Ала анда китабланы багъаларын сор... . Ала бизни мында
болгъаныбызны бил... .
Ала ызыбыздан тебре... .

§ 32. Этимлени бусагъат, озгъан, боллукъ заманлары.

Этим бетледе тюрлениую бла бирге заманны да кёр-
гюзеди. Магъанасына кёре, этим юч заманны кёргюзеди:
1) бусагъат, 2) озгъан заман, 3) боллукъ заман.

Бусагъат заманны этими иш аны хапары айтыла тур-
гъан заманда этиле тургъанын кёргюзеди.

Оzgъан заманны этими, иш аны хапары айтылгъынчы,
этилиб бошалгъанын кёргюзеди.

Боллукъ заманны этими, иш аны хапары айтылыб бо-
шалгъандан сора, этиллигин кёргюзеди.

Этимни бусагъат заманны кёргюзюю.

Мен окъуйма.	Мен джазама.	Мен кёреме.
Сен окъуйса.	Сен джазаса.	Сен кёресе.
Ол окъуйду.	Ол джазады.	Ол кёреди.
Биз окъуйбуз.	Биз джазабыз.	Биз кёребиз.
Сиз окъуйсуз.	Сиз джазасыз.	Сиз кёресиз.
Ала окъуйдула.	Ала джазадыла.	Ала кёредиле.

187 иш. Бу этимлени бусагъат заманда тюрлендириб, тет-
радарыгъызгъа джазыгъыз.

Джюрю. Тилеме. Ишле. Эрикме.

188 иш. Бу назмуну окъугъуз, *бусагъат* заманны этимлени тюблерине сызла тартыгъыз.

ЭЛЕКТРИЧЕСТВО.

Бёледиле мени ишчи бла элли.
Ёсеме мен терк-деменъили.
Кёкде шыбыладан жарыкъ джанама.
Узакъ джерлеге дженъил барама.
Сабан сюреме, таш арытама,
Джюкле ташыйма, нюрден жарытама,
Заводда, фабрикада машина бурама.
Зынъырдай уллу станциягъа тюшеме,
Олсагъат анда къатышыб бишеме.
Джюзле бла джудуз болуб джанама,
Социализм джуртха бек къуанама.

Х. Кацнев.

Бусагъат заманда ючюнчю бетни кёблук саныны этимини кыйыры: джазадыла, айтадыла, чабадыла, джюзе-диле деб джазылады.

Этимни озгъан заманны кёргюзюю.

Мен окъугъанма.	Мен джюзгенме.	Мен кёргенме.
Сен окъугъанса.	Сен джюзгенсе.	Сен кёргенсе.
Ол окъугъанды.	Ол джюзгенди.	Ол кёргенди.
Биз окъугъанбыз.	Биз джюзгенбиз.	Биз кёргенбиз.
Сиз окъугъансыз.	Сиз джюзгенсиз.	Сиз кёргенсиз.
Ала окъугъандыла.	Ала джюзгендиле.	Ала кёргендиле.

189 иш. Бу этимлени кесигиз озгъан заманда тюрлендириб, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

Уч. Къаз. Бил. Джаша. Аша. Ойна.

190 иш. Бу назму кесеклени окъугъуз, озгъан заманны кёргюзген этимлени табыб, тюблерин тарта, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

Къара халкъны ачыу бети темир болуб
Джюрек джауу кетгенинде,
Джашау ючюн джыламугъу тауну бузуб
Эм тереннге ётгенинде,
Ленинни аты ючюн жарыкъ жарытыб

„Городок“ деб бир гюрбеджи туугъанды.
Къара халкъны джарлыларын джыйгъанды,
Тушманларын кенънъе-кенънъе къуугъанды...

Этимни боллукъ заманны кѣргюзюю.

Мен <i>санарма.</i>	Мен <i>кютерме.</i>	Мен <i>къарарма.</i>
Сен <i>санарса.</i>	Сен <i>кютерсе.</i>	Сен <i>къарарса.</i>
Ол <i>санар.</i>	Ол <i>кютер.</i>	Ол <i>къарар.</i>
Биз <i>санарбыз.</i>	Биз <i>кютербиз.</i>	Биз <i>къарарбыз.</i>
Сиз <i>санарсыз.</i>	Сиз <i>кютерсиз.</i>	Сиз <i>къарарсыз.</i>
Ала <i>санарла.</i>	Ала <i>кютерле.</i>	Ала <i>къарарла.</i>

191 иш. Бу этимлени боллукъ заманда тюрлендириб, тет-радларыгъызгъа джазыгъыз.

Сѣлеш. Кюреш. Алдама. Ойна. Тюйюшме.

192 иш. Бу назму кесекни окъугъуз, боллукъ заманны кѣргюзген этимлени тюблерин тартыгъыз, къайсы бетде болгъанларын айтыгъыз.

Тенънъе кѣрюб, къучакълай,
Шкогуму алырса,
Къара чачынъ тозураб,
Арт урушха барырса.

Ышарыб башынъдан ай,
Джер джумушар тюбюнъде,
Сен шкокга къатханлай,
Урушурса тюнюнъде.

Уянырла тенъизле,
Таула, тюзле, къобанла...
Джуртну сакъларгъа бизде
Миллионла къобарла.

Къызар джерни бет джаны
Отдан-окъдан гузаба.
Болур букъгъан бет джаны
Джаугъа ъмюрлюк оба.

БАШЛАРЫ

§ 1. Таушла бла харифле	4
§ 2. Сёзню тизгинден-тизгиннъе кёчюрюү	6
§ 3. Зынъырдаукъ къысыкъ таушла бла санъырау къысыкъ таушла	7
§ 4. Эки джазылгъан къысыкъ таушла	7
§ 5. Айтым	8
§ 6. Хапарлаучу айтым	9
§ 7. Соруучу айтым	10
§ 8. Кёлтюртюучю айтымла	10
§ 9. Айтымны башчысы бла хапарчысы	11
§ 10. Айтымда айгъакълаучу сёзле	12
§ 11. Айтымда сёзлени келишиүлери	15
§ 12. Сёзню тамыры	20
§ 13. Сёзню ахыры	22
§ 14. Суффикс	23
§ 15. Къош сёзле	25
§ 16. Атда базыкълыкъ-назиклик	28
§ 17. Атланы кёблюк-джанъызыкълъкъ санлары	29
§ 18. Сёзню айтымда тюрлению	31
§ 19. Атны башчы, хапарчы болуу	32
§ 20. Атланы болушлары	34
§ 21. Атланы джалгъаныулары	36
§ 22. Арт бёлюмюнде о, у болгъан атланы джалгъаныулары	37
§ 23. Арт бёлюмюнде ё, ю болгъан атланы джалгъаныулары	40
§ 24. Арт бёлюмюнде э, е, и болгъан атланы джалгъаныулары	40
§ 25. Сыфат	41
§ 26. Сыфатны къарыуу	43
§ 27. Тюз сыфатла бла къуралгъан сыфатла	43
§ 28. Этим	46
§ 29. Огъайлаучу этим	48
§ 30. Соруучу этим	49
§ 31. Этимни джегилюю	51
§ 32. Этимлени бусагъат, озгъан, боллукълъкъ замамланы	52

Умар Баблашевич Алиев.

**Карачаевский язык
Грамматика и правописание**

Учебник для 3 класса начальной школы

Редактор *И. Р. Салпагаров.*
Художественный редактор *М. П. Бертник.*
Технический редактор *Д. Х. Кубанов.*
Корректор *Л. И. Болурова.*

Сдано в набор 27/1-1961 г. Подписано к печати 22/IV-1961 г.
Бумага 60x92¹/₁₆ Печ. л. 3,5. Уч.-изд. л. 2,58.
Тираж 4000 экз. Заказ 270. Цена 2 коп. Переплёт 3 коп.

Карачаево-Черкесское книжное издательство,
г. Черкесск, ул. Ленина, 35-а.
Черкесская типография, г. Черкесск, ул. Комсомольская, 32.

Цена 5 коп.

У. Б. Алиев

КАРАЧАЕВСКИЙ ЯЗЫК
ГРАММАТИКА И ПРАВОПИСАНИЕ
УЧЕБНИК
ДЛЯ 3 КЛАССА НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ